

Hâkim en-Nîsâbûrî ve Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs'in Hadis Usulü Tarihindeki Yeri

Hakim al-Nisaburi and the Place of Ma'rifetü
ulumi'l-hadith in the History of Hadith Methodology

Dr. Recep KÖKLÜ¹

¹Ondokuz Mayıs Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Samsun
· recepkoklu@hotmail.com · ORCID > 0000-0002-9185-1083

Makale Bilgisi/Article Information

Makale Türü/Article Types: Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi/Received: 20 Mart/March 2023

Kabul Tarihi/Accepted: 31 Mayıs/May 2023

Yıl/Year: 2023 | **Sayı – Issue:** 54 | **Sayfa/Pages:** 49-72

Atıf/Cite as: Köklü, R. "Hâkim en-Nîsâbûrî ve Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs'in Hadis Usulü Tarihindeki Yeri" Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 54, Haziran 2023: 49-72.

Yazar Notu/Author Note: Bu makale Ondokuz Mayıs Üniversitesi tarafından PYO.ILH.1904.21.002 proje numarası ile desteklenmiş olan ve Ondokuz Mayıs Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü'nde Prof. Dr. Salih KESGİN danışmanlığında yürütülen "Hadis Usulünün Teşekkülünde Sosyo-Politik ve Sosyo-Kültürel Bağlam" başlıklı doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır.

HÂKİM EN-NÎSÂBÛRÎ VE MA'RİFETÜ ULÛMÎ'L-HADÎS'İN HADİS USULÜ TARİHİNDEKİ YERİ

ÖZ

Hâkim en-Nisâbüri (öl. 405/1014), hadis usulü görüşleri Ehl-i hadis çevrelerde esas alınan önemli hadis münekkitlerindedir. O, *Ma'rifetü ulûmi'l-hadis* adlı eserini Ehl-i hadisin hadis usulü görüşlerini savunmak ve hadis ilimlerinin zayıflamaya başladığı bir dönemde hadis talebelerinin hadis usulüne vukufiyetini arttırmak için yazmıştır. Hâkim en-Nisâbüri'nin bu eseri mütekaddimün döneminin en kapsamlı ve hadis ilimlerini derli toplu bir şekilde ele alan ilk eseri olması açısından hadis usulü tarihinde önemli bir konuma sahiptir. Bu açıdan onun telif ettiği *Ma'rifetü ulûmi'l-hadis*, bazı müelliflerce müstakil ve kapsamlı ilk hadis usulü eseri olarak gösterilmektedir. Ayrıca *Ma'rifetü ulûmi'l-hadis*, müteahhirün döneminin de temel kaynakları arasındadır. *Ma'rifetü ulûmi'l-hadis*, İbnü's-Salâh'ın (öl. 643/1245) *Ulûmü'l-hadis*'inin ana kaynağı olması açısından sonraki dönemin kurucu eserlerinin başında gelmektedir. *Ma'rifetü ulûmi'l-hadis*, hicri IV. asrın ilk yarısında Horasan'da kurulmaya başlanan hadis medreseleri için hadis usulü alanında didaktik bir giriş eseri olmuştur. Nitekim hocası Ebû Bekir es-Sıbgî (öl. 342/953), kurmuş olduğu Dârüssünne'nin idaresini ona bırakmış ve Hâkim en-Nisâbüri, *Ma'rifetü ulûmi'l-hadis*'i bu dönemde yazmıştır. Bu makalede *Ma'rifetü ulûmi'l-hadis*'in hadis usulü tarihindeki yeri ve klasik hadis usulü ilminin tesisindeki rolü üzerine bir inceleme yapılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Hadis Usulü, Hâkim en-Nisâbüri, *Ma'rifetü ulûmi'l-hadis*, İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadis*.

HAKIM AL-NISABURI AND THE PLACE OF MA'RIFETU ULUMI'L-HADITH IN THE HISTORY OF HADITH METHODOLOGY

ABSTRACT

Hâkim al-Nisâbüri (d. 405/1014) one of the most important hadith critics whose views on the methodology of hadith were taken as a basis in Ahl al-hadith circles. He wrote *Ma'rifat al-ulûmi al-hadith* in order to defend the hadith methodology views of Ahl al-hadith and to increase hadith students knowledge of hadith methodology at a time when hadith sciences were weakening. This work of al-Hâkim al-Nisâbüri has an important position in the history of hadith methodology as it is the most comprehensive work of the mutaqqaddimün period and the first work that deals with hadith sciences in a comprehensive manner. In this respect,

Ma'rifâ is considered by some scholars as the first independent and comprehensive work of hadith methodology. In addition, *Ma'rifat al-ulûm al-hadîth* is among the basic sources of the later period. As the main source of Ibn al-Salâh's (d. 643/1245) *Ulûm al-hadîth*, *Ma'rifâ* is one of the founding works of the later period. *Ma'rifat al-ulûm al-hadîth* became a didactic introduction work to hadith methodology for the hadith madrasas that began to be established in Khorasan in the first half of the fourth century. Indeed, his teacher Abû Bakr al-Sibgî (d. 342/953) left him in charge of the Dar al-Sunnah that he had founded, and it was during this period that Hâkim al-Nîsâbüri wrote *Ma'rifâ*. This article examines the place of *Ma'rifat al-ulûm al-hadîth* in the history of hadith methodology and its role in the establishment of classical hadith methodology.

Keywords: Hadith, Hadith Methodology, Hâkim al-Nîsâbüri, *Ma'rifat al-ulûm al-hadîth*, Ibn al-Salâh, *Ulûm al-hadîth*.

GİRİŞ

Hâkim en-Nîsâbüri'nin (öl. 405/1014) *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs* adlı eseri müte-kaddimûn döneminin en kapsamlı ve hadis ilimlerini derli toplu bir şekilde ele alan ilk eseri olması açısından hadis usulü tarihinde önemli bir konuma sahiptir. Bu açıdan değerlendirildiğinde *Ma'rifâ*, hadis usulü alanında telif edilmiş ilk eser olarak gösterilmektedir. Ayrıca *Ma'rifâ*, hadis ilimlerine dair mütekaddimûn dönemindeki birikimi konu başlıkları halinde tasnif ederek hadis medreselerinin kurulmaya başladığı bir dönemde klasik hadis usulü ilminin tesisinde ve öğretiminde önemli bir rol oynamıştır. Nitekim İbnü's-Salâh'ın (öl. 643/1245) müteahhirûn dönemi hadis usulü literatürünün kurucu eseri kabul edilen *Ulûmü'l-hadîs*'inde hem isim hem de içerik açısından *Ma'rifâ*'yi esas alması onun bu özelliğini teyit etmektedir.

1. HÂKİM EN-NÎSÂBÜRÎ VE ŞÂFÎ- EŞ'ARÎ ÇEVRELERLE İRTİBATI

Hâkim en-Nîsâbüri, *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs* adlı eseriyle hadis ilimlerini müstakil bir kitapta cemetmeyi hedefleyen mütekaddimûn dönemindeki ikinci çalışmayı yapmıştır. Hâkim en-Nîsâbüri, ilim hayatına çok erken bir yaşta hadis eğitimiyle adım atmış ve daha on altı yaşında telif faaliyetine başlamıştır. İki asra yakın bir süre Maveraünnehir ve Horasan bölgesinde hüküm süren Sâmâniler döneminde h. 359 senesinde kısa bir süre Nesâ kadılığı yapması sebebiyle "Hâkim" lakabını almıştır. Hadis usulüne dair kitabı dışında *el-Müstedrek ale's-Sahihayn*, *el-Medhal ilâ Kitâbi'l-iklîl*, *el-Medhal ilâ ma'rifeti's-sahîh*, *Târihu Nîsâbüri*, *Suâlâtü'l-Hâkim li'd-Dârekutnî*, *Suâlâtü's-Siczi li'l-Hâkim* gibi eserleriyle hadis ilmine önemli hizmetler yapmıştır.^[1] Ebû'l-Abbas el-Esam (öl. 346/957), Ebû Ali en-Nîsâbüri (öl.

^[1] Hâkim en-Nîsâbüri'nin biyografisi için bk. Ebû Bekr Ahmed b. Ali Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, Beşşâr

349/960), İbnü'l-Ciâbî (öl. 355/966), Ebû Bekir es-Sıbgî (öl. 342/953), Ebû Ahmed el-Hâkim el-Kebîr (öl. 378/988), Dârekutnî (öl. 385/995) ve Hattâbî (öl. 388/998) gibi birçok hocadan hadis dinlemiş, ilim almış ve Ebû Zer el-Herevî (öl. 434/1043), Halîlî (öl. 446/1055) ve Beyhakî (öl. 458/1066) gibi âlimlere hocalık yapmıştır.^[2]

O, hadis ilmindeki birikimi ile daha kendi döneminde bir otorite haline gelmiş, kendisinden hadis de dinleyen büyük hadis münekkidi ve hocası Dârekutnî ile münazaralar yapmıştır.^[3] Hâkim en-Nisâbûrî, ilelü'l-hadis, cerh-tadil ve hadis usulü hususunda Ehl-i hadis mensuplarının ve Ebû Bekir es-Sıbgî ve Ebü'l-Velîd en-Nisâbûrî (öl. 349/960) gibi döneminin önemli Şâfiî fakihlerinin başvuru kaynağı olmuş, Nişâbur'un yetiştirdiği sayılı hadis âlimlerinden kabul edilerek, IV. asrın büyük hadis otoriteleri Dârekutnî, Abdülganî b. el-Ezdî (öl. 409/1018) ve İbn Mende (öl. 395/1005) ile karşılaştırılacak bir seviyeye ulaşmıştır.^[4] Ancak hayatının son dönemlerinde *Sahihayn* üzerine tasnif ettiği *el-Müstedrek*'teki tahrir usulü sebebiyle tenkit edilmiştir.^[5] Hâkim en-Nisâbûrî, kendisindeki teşeyyü' (Şiilik) eğilimi sebebiyle bazı ricâl münekkitleri tarafından Şiilik ve Râfızilik suçlamasıyla eleştirilmiştir.^[6] Sâmânîlerin Horasan valisi Ebü'l-Hasan es-Simcûrî (öl. 378/989), kuvvetle muhtemel ondaki bu Şiilik meyli sebebiyle Büveyhîlerle yazışmalarında onun yardımına başvurmuş ve onu Büveyhîlere elçi olarak göndermiştir.^[7]

Hâkim en-Nisâbûrî, fıkıh eğitimini Nişâbur'un önde gelen Şâfiî fakihleri Ebû Bekir es-Sıbgî, İbn Ebû Hüreyre (öl. 345/956), Ebû Sehl es-Su'lûkî (öl. 369/979) ve Ebü'l-Velîd en-Nisâbûrî'den tahsil etmiştir.^[8] İbnü's-Salâh ve Sübkî (öl. 771/1370)

Avvâd Ma'rûf (ed.), (Beyrut: Dâru'l-garbi'l-İslâmî, 2002), 3/509; Ebu Amr Osman b. Abdîrrahman İbnü's-Salâh, *Tabakâtü'l-fukahâi's-Şâfi'iyye*, Muhyiddin Ali Necib (ed.), (Beyrut: Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye, 1992), 1/198, 200; Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, Şuayb Arnaut vd. (ed.), (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1985), 17/162; Tâcüddid Abdülvehhâb Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, Mahmud Muhammed et-Tanahî-Abdulfettah Muhammed el-Hulv (ed.), (y.y.: Hicr, h. 1413), 4/155; M. Yaşar Kandemir, "Hâkim en-Nisâbûrî", DİA, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1997), 15/190-193. Sâmânîler dönemi ve Hâkim en-Nisâbûrî'nin Sâmânîler zamanındaki faaliyetleri ile ilgili bk. Aydın Usta, *Türklerin İslamlaşma Serüveni Sâmânîler*, (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2013), 487, 536.

[2] Kandemir, "Hâkim en-Nisâbûrî", 15/190.

[3] Ebu Ya'lâ Halil b. Abdullah Halîlî, *el-İrşâd fî ma'rifeti ulemâ'il-hadis*, Muhammed Said Ömer İdris (ed.), (Riyad: Mektebetü'r-rüşd, 1989), 3/852; Hatib el-Bağdâdî, *Târihu Bağdat*, 3/509; İbnü's-Salâh, *Tabakâtü'l-fukahâ*, 1/201; 2/616; Sübkî, *Tabakât*, 4/158.

[4] Zehebî, *Siyer*, 17/169-170, 171, 174; Sübkî, *Tabakât*, 4/158-160.

[5] Hatib el-Bağdâdî, *Târihu Bağdat*, 3/510-511; Zehebî, *Siyer*, 17/168, 176; Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, Abdulfettah Ebu Gudde (ed.), (Beyrut: Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye, 2002), 7/256-257; Kandemir, "Hâkim en-Nisâbûrî", 15/190.

[6] Zehebî, *Siyer*, 17/165, 174; İbn Hacer, *Lisân*, 7/256. Bu hususta ayrıntılı bilgi için bk. Enbiya Yıldırım, "el-Hâkim en-Neysâbûrî'nin Şiilikle İtham Edilmesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 57/1 (2016), 57-84.

[7] Ebu'l-Kasım Ali b. el-Hasen İbn Asâkir, *Tebyînü kezibi'l-müfterî fî mâ'nüsiye ile'l-İmâm Ebi'l-Haseni'l-Eş'arî*, Muhammed Zahid el-Keşerî (ed.), (Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye, t.y.), 177; Ebu'l-Abbas Şemsüddin İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-âyân ve enbâü ebnâ'iz-zamân*, İhsan Abbas (ed.), (Beyrut: Dâru Sâdir, 1994), 4/281.

[8] İbnü's-Salâh, *Tabakâtü'l-fukahâ*, 1/199; Sübkî, *Tabakât*, 4/156-157. Hâkim'in Şâfiî fıkını tahsil ettiği hocalarından İbn Ebû Hüreyre ve Ebü'l-Velîd, İbn Süreyç'in, Ebu Sehl ise Eş'arî'nin talebeleridir. İbn Asâkir, *Tebyîn*,

gibi tabakat müellifleri onu Şâfiî tabakatında zikretmektedir.^[9] Hâkim en-Nisâbü'rî, Şâfiî'nin menâkıbına dair *Fezâilü's-Şâfiî adlı bir eser yazmış*^[10] ve bu eserinde İbnü'l-Ahrem (öl. 344/955) gibi kendi hocalarından bazılarının da Şâfiî'ye yönelik dile getirdiği eleştirileri cevaplamaya çalışmıştır.^[11] Ehl-i hadis yaklaşımını benimseyen biri olarak daha çok hadis ilimleri alanında eser veren Hâkim en-Nisâbü'rî, her ne kadar Şâfiî fikhî ve kelim ilmiyle ilgili herhangi bir çalışma yapmasa da onun gelenek taraftarı Şâfiî-Eş'arî çevrelere müntesip olduğu görülmektedir.

Nitekim Hâkim en-Nisâbü'rî, Eş'arî'nin (öl. 324/935) öğrencisi Ebû Sehl es-Su'lûkî'ye öğrencilik yapması haricinde, h. 334 senesinde Nişâbur'a gelen ve Küllâbî gelenekle irtibatlı olduğu kaydedilen İbn Hibbân'ın (öl. 354/965) derslerine katılmış ve onun hadis meclisinde müstemlilik görevi yapmıştır.^[12] Ayrıca o, h. 368 senesinde Eş'arî mütekellim İbn Fûrek'in (öl. 406/1015) Nişâbur'a davet edilmesi ve tedris faaliyetinde bulunması için Sâmânîlerin Horasan valisi Ebü'l-Hasan es-Simcûrî^[13] nezdinde girişimlerde bulunmuştur. Hâkim'in de içinde bulunduğu Nişâbur Şâfiîlerinin gayreti ile^[14] İbn Fûrek'in Nişâbur'a gelmesi akabinde onun için Ebü'l-Hasan el-Bûşencî Hankah'ında bir medrese ve ev bina edilmiştir.^[15] Hâkim en-Nisâbü'rî'nin "(İbn Fûrek) Nişâbur'a yerleştiği vakit Allah onun sayesinde bel-demizde birçok ilim dalını ihya etmiştir. İbn Fûrek'in (ilminin) bereketi semeresini vermiş fikh talebeleri ondan oldukça istifade etmiş ve icazet almıştır." şeklindeki ifadeleri onun Eş'arî geleneğe yakınlığını göstermektedir.^[16] Bu dönemde Eş'arîlik, Şâfiîlerin hem gelenekçi hem de kelimci kesimleri tarafından savunulmuştur. Dolayısıyla Hâkim en-Nisâbü'rî, Ebû Nuaym el-İsfahânî (öl. 430/1038), Beyhakî ve Hatîb el-Bağdâdî (öl. 463/1071) gibi hadis alimleri bu dönemdeki "muhaddis Eş'arîler" in en önemli temsilcileri arasında sayılabilir.^[17]

53-54; Sübkî, *Tabakât*, 3/226, 256.

[9] İbnü's-Salâh, *Tabakâtü'l-fukahâ*, 1/198; Zehebî, *Siyer*, 17/163; Sübkî, *Tabakât*, 4/155.

[10] İbnü's-Salâh, *Tabakâtü'l-fukahâ*, 1/200; Zehebî, *Siyer*, 17/170.

[11] İbnü's-Salâh, *Tabakâtü'l-fukahâ*, 1/289.

[12] Zehebî, *Siyer*, 17/163.

[13] Sâmânîler Hanefîleri desteklemekle beraber Nişâbur'a hakim oldukları ilk zamanlarda Hanefî adaylar aleyhine İbn Huzeyme'nin uygun gördüğü Şâfiî bir kâdî atamışlardır. Ancak Sâmânîlerin Horasan valileri Simcûrîler, muhtemelen din olduğu kadar siyasî olan nedenlerden de dolayı, kontrolleri dışındaki bölgelerde bile Şâfiîleri desteklemiştir. Richard W. Bulliet, *The Patricians of Nishapur a Study in Medieval Islamic Social History*, (Cambridge: Harvard University Press, 1972), 62-63; Usta, *Sâmânîler*, 362.

[14] Bulliet, *The Patricians of Nishapur*, 63.

[15] Sübkî, *Tabakât*, 4/128; Usta, *Sâmânîler*, 465, 512.

[16] Sübkî, *Tabakât*, 4/128. Hâkim en-Nisâbü'rî'nin Eş'arîliği benimsediği hakkında bk. İbn Asâkir, *Tebyîn*, 176; Kandemir, "Hâkim en-Nisâbü'rî", 15/191.

[17] eş-Şerîf Hâtîm b. Ârif Avnî, *el-Menhecû'l-muktarah li fehmi'l-mustalah*, (Riyad: Dâru'l-hicre, 1996), 79.

2. MA'RİFETÜ ULŪMİ'L-HADİS'DEKİ EHL-İ HADİS SÖYLEMİNİN GENEL ANALİZİ

Hâkim en-Nisâbüri, dönemin şartlarına uygun olarak *Ma'rife*'nin mukaddimesinde Ashabu'l-hadisün sünneti ve hadisleri muhafaza etmek için gösterdiği gayretleri ön plana çıkarmakta ve hadis taraftarlarını hak üzere olan tâife-i mansûra ve Ehl-i sünnetin kardeşi olarak göstermektedir.^[18] Onun, eserinin hemen başında Ahmed b. Hanbel'in (öl. 241/855) görüşlerine atıfla Ashabu'l-hadisi methetmesi Nişâbur'da Ehl-i re'ye karşı Ehl-i hadis gruplar arasında bir birlik tesis etme amacına matuf görünmektedir. Nitekim Hâkim en-Nisâbüri, Küllâbiliğe meyleden İbn Hibbân ve Eş'ârî mütekekkim İbn Fûrek ile yakın bir ilişki içinde olsa da eserlerinde İbn Huzeyme'nin (öl. 311/924) temsil ettiği gelenek taraftarı Ehl-i hadis yaklaşımını benimsemiştir.^[19] Fakat bu dönemde Horasan bölgesinde ister Eş'ârî olsun ister Ehl-i hadis olsun Şâfiî gruplar Ehl-i re'ye karşı bir dayanışma içinde hareket etmektedir. Dolayısıyla bu durumun anlaşılabilir sosyo-politik ve sosyo-kültürel sebepleri vardır. Örneğin Hâkim'in hocaları İbnü'l-Ahrem ve Hâkim el-Kebîr'in gelenek taraftarı Ehl-i hadis yaklaşımını benimsedikleri bilinmektedir. Hatta Hâkim el-Kebîr, öğrencisi Hâkim en-Nisâbüri'yi kendisine halef olarak göstermiş ve "Benden sonra yerime biri geçecekse bu kişi Ebû Abdullah'tır." demiştir.^[20]

Hâkim, eserinin mukaddimesinde sünnetlere muhalefet edenlere ve Ehl-i bid'ate mukabil hadis taraftarlarının sünnete ve selevin rivayetlerine tabi olduklarını kaydetmekte, onların hadisleri ve âsârı toplamakla yetinerek dinsizliği ve onun peşinden gelen kıyas ve re'y gibi bid'at türlerini reddettiklerini belirtmektedir.^[21] Hâkim en-Nisâbüri de Râmhürmüzi (öl. 360/971) gibi Ehl-i hadisün hadislerin muhafazası için gösterdikleri gayretleri idealize etmekte Ehl-i bid'atin ve mühlidlerin onları küçük görerek Haşviyye diye isimlendirdiklerini söylemektedir.^[22] Fakat Hâkim'in *Ma'rife*'deki temel motivasyonu Ehl-i hadise yönelik eleştirilere cevap vermek olmadığı için bu hususlara çok kısa bir şekilde değinmektedir. Ayrıca Hâkim'de Râmhürmüzi'deki gibi bir uzlaştırma söylemi bulunmamaktadır. Nitekim Râmhürmüzi, Ehl-i hadisi eleştirenleri insafa davet edip hadis ilmi ile ilgilenmeye davet ederken Hâkim ondan daha sert bir dil kullanmaktadır. Zira Hâkim, Ehl-i hadisi eleştirenleri ve onlara Haşviyye diyenleri doğrudan ilhad ve bid'at ile ilişkilendirmektedir.^[23] Yine Hâkim, Ehl-i hadisi fıkha teşvik eden Râmhürmüzi'den farklı olarak *Ma'rife*'de fıkhu'l-hadis adında bir nev' (konu başlığı) oluşturmuş ve

[18] Ebû Abdillâh Hâkim en-Nisâbüri, *Ma'rifetü ulûmî'l-hadîs*, es-Seyyid Muazzam Hüseyin (ed.), (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, 1977), 2-3, 6.

[19] Hâkim en-Nisâbüri, *Ma'rife*, 83, 84.

[20] İbn Asâkir, *Tebyîn*, 177.

[21] Hâkim en-Nisâbüri, *Ma'rife*, 2.

[22] Hâkim en-Nisâbüri, *Ma'rife*, 4.

[23] Hâkim en-Nisâbüri, *Ma'rife*, 3, 4, 6.

burada İbn Şihâb ez-Zührî'den (öl. 124/742) İbn Huzeyme'ye kadar fıkhu'l-hadis ile meşhur olmuş Ehl-i hadis alimlerini zikretmiştir.^[24] Hâkim, bu tutumuyla Ehl-i hadisin takip ettiği fıkıh anlayışı olan hadis fikhının, farklı bir fıkıh anlayışı olarak erken dönemlerden beri devam ettiğini göstermek istemiştir.

Ancak Hâkim, fıkhu'l-hadis nev'inin başında İslam aleminin fakihleri olan kıyas ve re'y taraftarlarının her beldede ve her asırda meşhur olduklarını kaydederek^[25] esasında kitabındaki eleştirilerinin temel hedefinin onlar olmadığını göstermeye çalışmıştır. Hâkim'in fıkhu'l-hadis nev'inde Mâlik (öl. 179/795) ve Şâfiî'ye (öl. 204/820) yer vermemesi onun bu iki Ehl-i hadis fakihini, re'y ve kıyası kullanan fakihlerden kabul ettiğine delalet etmektedir. Onun bu tavrı doktriner fıkıh mezheplerinden ziyade hadis fikhına yakın durduğu şeklinde değerlendirilebilir. Diğer taraftan Hâkim, *Ma'rîfe*'de ve hadis ilimlerine dair yazdığı diğer eserlerinde Ebû Hanife (öl. 150/767), Ebû Yusuf (öl. 182/798) ve İmam Muhammed (öl. 189/805) hakkında ılımlı bir dil kullanmaya özen göstermiştir.^[26] Fakat yine de Ehl-i hadisin bilinen yaklaşımına binaen tâbiûn tabakasında zikretmediği Ebû Hanife'nin ismini, Hz. Peygamber'in faziletine işaret ettiği üçüncü nesil olan etbâüt-tâbiin tabakasını sayarken de İbn Cüreyc (öl. 150/767), Evzâî (öl. 157/774), Şu'be b. Haccâc (öl. 160/776), Süfyân Sevrî (öl. 161/778) ve Mâlik b. Enes'i zikretmesine rağmen anmadığı görülmektedir.^[27] Yine de Hâkim'in *Müstedrek*'te senedinde Ebû Hanife'nin yer aldığı rivayetleri şahit olarak rivayet etmesi^[28] mütekaddimûn dönemi Ehl-i hadis mensuplarının hilafına onu hadiste zayıf görmediği anlamına gelmektedir. Nitekim Hâkim, Ebû Hanife'yi hadisleri yazılması gereken alimler arasında zikretmekte^[29] fakat aynı zamanda onu ve öğrencileri Züfer (öl. 158/775) ve Ebû Yusuf'u haklarında cerh olmamakla beraber kendisine ulaşan sahih isnadlar bulunmadığı için hadisleri sahih hadis musannefatında tahrir edilmeyen kişilerden saymaktadır.^[30]

Hâkim her ne kadar özenli bir dil kullanmaya çalışsa da önceki yüzyıllardaki şiddetli Ehl-i hadis-Ehl-i re'y rekabetinin yansımalarından olan bazı rivayetleri eserinde zikretmiştir. Nitekim o, *Ma'rîfe*'de şu rivayetlere yer vermektedir: Abdur-

[24] Hâkim en-Nîsâbü'rî, *Ma'rîfe*, 63-84. Ayrıca bk. Tahir b. Salih Cezâirî, *Tevcihu'n-nazar ilâ usûli'l-eser*, Abdulfetâh Ebû Guddê (ed.), (Haleb: Mektebetü'l-matbûâtü'l-İslâmî, 1995), 1/423-424.

[25] Hâkim en-Nîsâbü'rî, *Ma'rîfe*, 63.

[26] Hanefî mezhebinin imamları hakkındaki pasajlar için bk. Hâkim en-Nîsâbü'rî, *Ma'rîfe*, 47, 150, 245, 255; Ebû Abdillâh Hâkim en-Nîsâbü'rî, *el-Medhal ilâ Kitâbi'l-iklîl*, Fuad Abdülmün'im Ahmed (ed.), (İskenderiye: Dâru'd-da'Ve, 1983), 31, 43, 48.

[27] Hâkim en-Nîsâbü'rî, *Ma'rîfe*, 46.

[28] Ebû Abdillâh Hâkim en-Nîsâbü'rî, *el-Müstedrek ale's-Sahihayn*, Mustafa Abdulkadir Atâ (ed.), (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1990), 1/223; 2/61, 187; 3/273, 395.

[29] Hâkim en-Nîsâbü'rî, *Ma'rîfe*, 245.

[30] Hâkim en-Nîsâbü'rî, *Ma'rîfe*, 255.

rahman b. Mehdî'nin (öl. 198/813) aktardığına göre Abdülvahid b. Ziyâd, Züfer b. Hüzeyle şunları söylemiştir:

Allah'ın koyduğu hududların hepsini iptal ettiniz! Deliliniz nedir ki, "Şüphenin olduğu yerlerde hadleri uygulamayın" görüşünü benimsediniz!? Hatta en sonunda hadlerin en önemlisi olan Hz. Peygamber'in "Mümin, kafir birini öldürdüğünde kısasen öldürülmez." hükmüne geldiniz ve "Mümin, kafir birini öldürürse kısasen öldürülür." hükmünü kabul ettiniz. Öyle ki nehyolunduğunuz şeyi kabul edip, emrolunduğunuz şeyi terkettiniz.^[31]

İbn Mehdî'den naklettiği diğer bir rivayette ise Muâz b. Muâz (öl. 196/811) şöyle demektedir: "Sevvâr b. Abdullah'ın (öl. 156/772) yanında idim. Bir genç geldi ve "Züfer geldi, kapıda bekliyor." dedi. Bunun üzerine Sevvâr, "Züferü'r-rey mi? Girmesine izin verme çünkü o bir (mübtedi') bid'atçidir." dedi."^[32]

Hâkim en-Nisâbüri, hadislerin sıhhatinin tespitinde genel anlamda Ehl-i hadisin usulünü benimsemekle birlikte *Ma'rife*'de sahih hadisin şartlarını ayrıntılı bir tarzda ele almamaktadır. O, sahih hadisin şartlarına kitabının genelinde dağınık bir şekilde değinmektedir.^[33] Zaten Hâkim, hadislerin zikredildiği kaynağı merkeze alan "kaynak merkezli sıhhat yaklaşımı" nı sistemleştiren ilk hadis usulcüsü olarak sahih hadisin şartlarından ziyade, sahih hadislerin tahric edildiği kaynaklara göre sıralanmasıyla ilgilenmiştir. Dikkat çekici bir şekilde Hâkim, *Ma'rife*'de sahih hadisin şartları ile ilgili olarak Şâfiî'nin ifadelerini aktarmamaktadır. O, sadece bir yerde Şâfiî'nin şâz hadis ile ilgili bir görüşünü kaydetmiştir.^[34] Bu durumun hadis usulünü mezhebi bir görünümünden arındırma ve bütün mezheplerin benimseyebilecekleri müşterek bir hadis usulü oluşturma amacına matuf olduğu söylenebilir. Nitekim Hâkim, Şâfiî'nin sahih hadis ile ilgili görüşlerini *Fezâilü's-Şâfiî* adlı eserinde zikretmektedir.^[35]

Hâkim en-Nisâbüri, *Ma'rife*'de Ehl-i hadisin ittisâl ve ref' odaklı isnad usulü çerçevesinde mürsel rivayetlerin hüccet/sahih olmadığını da savunmaktadır. Hâkim de Şâfiî'de gördüğümüz üzere Saïd b. Müseyyeb'in (öl. 94/713) mürsellerinin başka tarihlerden sahih ve muttasıl-müsned isnadlarla rivayet edildiği için diğer tâbiün âlimlerinin mürsellerinden daha sahih olduğunu düşünmektedir.^[36]

[31] Hâkim en-Nisâbüri, *Ma'rife*, 139. Ukaylî, bu rivayeti yine İbn Mehdî kanalıyla Muâz b. Muâz'dan nakletmektedir. İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, 3/502.

[32] Hâkim en-Nisâbüri, *Ma'rife*, 139.

[33] Sahih hadisin şartlarına değindiği konular ve yerler için bk. Hâkim en-Nisâbüri, *Ma'rife*, 17-18, 26, 27, 34, 59-60, 61-62, 112-113, 119.

[34] Hâkim en-Nisâbüri, *Ma'rife*, 119.

[35] Ahmed b. Hüseyin b. Ali Beyhakî, *Menâkıbu's-Şâfiî*, Seyyid Ahmed Sakr (ed.), (Kahire: Mektebetü dâri't-turâs, 1970), 2/26-27, 31.

[36] Hâkim en-Nisâbüri, *Ma'rife*, 25-26.

Hâkim en-Nisâbü'rî, Kûfe Ehl-i re'y ekolüne ve Hanefilere göre tâbiün, et-bâüt-tâbiîn ve onlardan sonra gelen ilim ehlinin mürsel rivayetlerinin hüccet kabul edildiğini fakat Ehl-i hadise göre bunların hüccet sayılmadığını söylemektedir. O, Ehl-i hadise göre etbâüt-tâbiînün mürsellerinin mu'dal kabul edildiğini kaydetmekte ve "Muhakkak ki hüccet olan ilim, mürsel rivayetler değil (muttasıl isnadlarla) işitilmiş hadislerdir." demektedir.^[37] Yine o, Ehl-i Hicaz fakihlerinin tamamına göre mürsel hadislerin (meşrû bilginin tespitinde) delil olmayan son derece zayıf (واهية) rivayetler olduğunu savunmaktadır.^[38]

3. MA'RİFETÜ ULÛMÎ'L-HADÎS VE KLASİK HADİS USULÜNÜN TESİSİ

İslam hukukunun, hicri III. yüzyılda teşekkül eden mezheplerin müntesipleri tarafından iyice sistematik hale getirilmesi ve bunun daha uzun ve yoğun bir eğitim ihtiyacını ortaya çıkarması, Irak'ta ve İslam coğrafyasının doğusunda IV. yüzyıldan itibaren hocalara ve öğrencilere eğitim-öğretim ve konaklama imkanı sunan binaların yapılmasını gerektirmiştir.^[39] Diğer yandan IV. yüzyılın ikinci yarısında sahih hadis musannefatının otoritesinin teşekkül etmesi, güvenilir hadis koleksiyonlarının rivayet edilmeye başlaması ve rihle faaliyetlerinin azalması hadis ilmindeki eğitim-öğretim ve rivayet usullerinin de değişmesini sağlamıştır. Nitekim uzun süren rihlesinden sonra h. 375'te memleketi İsfahan'a dönen İbn Mende, hadis rivayeti için rihle yapanların sonuncusu kabul edilmektedir.^[40] Dolayısıyla bu, IV. asrın ikinci yarısında artık hadis rivayet ve rihle faaliyetlerinin azaldığı, mutemed hadis kitaplarının naklinin başladığı ve bu rivayet birikiminden istifade etmeyi kolaylaştıracak teorik hadis usulü çalışmalarına ihtiyaç duyulduğu bir dönemin başladığı anlamına gelmektedir. IV. asrın ikinci yarısı ve V. asır, önceki asırlarda hakim olan rivayet/implâ geleneği ve eğitim anlayışının yerini artık tedris metoduna ve kurumsal eğitim anlayışına bırakması hadis usulüne ilişkin nazari çalışmaların ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.

Nitekim III. yüzyılın sonu ve IV. yüzyılın başlarında sünnetin tamamının tedvin edildiğine dair düşünce Ehl-i hadis mensupları tarafından dillendirilmeye başlamıştır. Bundan dolayı Zehebî (öl. 748/1348), IV. asrın başlangıcını hadis ilmi açısından mütekaddimûn ile müteahhirûn dönemini ayıran bir zaman sınırı ola-

^[37] Hâkim en-Nisâbü'rî, *Ma'rîfe*, 26; Hâkim en-Nisâbü'rî, *el-Medhal ilâ Kitâbi'l-iklîl*, 43.

^[38] Hâkim en-Nisâbü'rî, *el-Medhal ilâ Kitâbi'l-iklîl*, 43. Hâkim'in "vâhiye" kavramını kullanımı için bk. Ebû Abdillâh Hâkim en-Nisâbü'rî, *el-Medhal ilâ's-Sahîh*, Rabî' b. Hâdî el-Medhalî (ed.), (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, h. 1404), 96, 97; Hâkim en-Nisâbü'rî, *Müstedrek*, 3/41. Hâkim'in eserlerinde "zaîf" kavramını da kullanmasına rağmen (Hâkim en-Nisâbü'rî, *Ma'rîfe*, 81, 249; Hâkim en-Nisâbü'rî, *el-Medhal ilâ Kitâbi'l-iklîl*, 68) burada "vâhiye" kavramını tercih etmesinden şiddetli zayıflık anlamını kastettiği anlaşılmaktadır.

^[39] Jonathan P. Berkey, *Ortaçağ Kahire'sinde Bilginin Intikali: İslami Eğitimin Sosyal Tarihi*, çev. İsmail Eriş (İstanbul: Klasik Yayınları, 2009), 18.

^[40] Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, (Beyrut: Dâru'l-kütübü'l-ilmiyye, 1998), 3/1032.

rak kabul etmiştir. Zehebî, bu dönemden sonra büyük oranda rihle faaliyetleriyle yürütülen şifahî naklin bittiğini rivayet izni alınmış mutemed hadis nüshalarının ve kitaplarının naklinin başladığını kaydetmektedir.^[41] Öyle ki III. yüzyılın sonlarından itibaren rivayetlerin teminatı olarak görülen isnadların büyük kısmının kayıt altına alındığına dair yaygınlaşan düşünce sebebiyle hadis âlimleri adalet ve zabt şartlarında bir hafifletmeye gitmiştir.^[42] Bundan dolayı İbnü's-Salâh, müteahhir dönemlerde rivayet ehliyetinin zayıfladığı, adalet ve zabt şartlarının uygulanmasının imkanının kalmadığı düşüncesiyle isnad uygulamasının sadece mevcut isnadların muhafazası amacıyla devam ettirildiğini söylemektedir. O, bu düşünceyi kendisinden önce Beyhaki'nin de dile getirdiğini kaydeder. Beyhaki'ye göre hadislerin tamamı tedvin edilmiş, tashih ve taz'if faaliyeti tamamlanarak rivayetlerin tasnifi bitirilmiştir. Bu sebeple ona göre mütekaddimûn hadis âlimlerinin bilmediği bir hadis artık müteahhirûn döneminde kabul edilemez. Bu dönemde isnadın kullanılması, semâ' lafızlarıyla aktarılan isnad silsilesinin devam ettirilmesi ve bu ümmetin hususiyeti sayılan Hz. Peygamber'e ulaşan senedlerin teberrük ve teşerüf kastıyla muhafaza edilmesi amacına matuftur.^[43] Bir diğer hadis âlimi Ebû Amr İbnü'l-Murâbit el-Gırnâti (öl. 752/1351) ise "Muhakkak hadisler artık tedvin edilmiş vaziyettedir. Dolayısıyla cerh-tadilin bir faydası kalmamıştır. Dahası bu iş, IV. asrın sonunda bitmiştir." demektedir.^[44]

IV. asrın ikinci yarısı ve V. asırda gelişen, sünnetin artık sahih musannefatta cemedildiği ve ricâl tenkit faaliyetinin lüzumunun kalmadığı düşüncesi hem *Sahî-hayn*'in kanonikleşmesi hem de fikhî mezheplerin meşrû bilginin ideal şekilde temessül bulduğu kurumlar olarak teşekkülü sonucunda ortaya çıkmıştır. Özellikle Ehl-i hadis mezheplerinin teşekkülüyle hadisin ve isnadın otoritesi bu mezheplere intikal etmiştir. Bu aşamada mezhep-sahih hadis ihtilafı, Ehl-i hadis mezheplerinde de yaşanmakla birlikte mezheplerin geliştirdiği usul-i fikh anlayışları çerçevesinde bu mesele daha sorunsuz bir süreçte idare edilebilmiştir.^[45] Bu süreç, isnadlı rivayet naklinin terkedilmeye başlanacağı müteahhirûn döneminin şartlarını olgunlaştırmıştır. Bu dönemden sonra temelde hadis toplamaya dayanan isnadlı şifahî rivayet dönemi kapanmaya başlamış, bunun yerini rivayet izni alınmış mutemed kitapların nakli dönemi almıştır.^[46] Ancak bu dönemde sahih hadislerle-

[41] Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl fî nakdîr-ricâl*, Ali Muhammed el-Bicâvî (ed.), (Beirut: Dâru'l-ma'rife, 1963), 1/4; Avnî, *el-Menhecû'l-muktarah*, 52-53.

[42] Avnî, *el-Menhecû'l-muktarah*, 53.

[43] Ebu Amr Osman b. Abdîrrahman İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadis*, Nureddin İtr (ed.), (Beirut: Dâru'l-fikr, 2008), 120-121.

[44] Muhammed b. Abdîrrahman Sehâvî, *Fethu'l-mugîs bi şerhi Elfiyeti'l-hadis*, Ali Huseyn Ali (ed.), (Mısır: Mek-tebetü's-sünne, 2003), 4/358.

[45] Buna bir örnek olması açısından sahih hadislerle dayalı *el-Muhîr adında bir Şâfiî fikh kitabı yazmaya başlayan Nişâbur'un Ehl-i hadis yaklaşımını benimseyen Şâfiî fakihlerinden Ebû Muhammed el-Cüveynî (öl. 438/1047) ile Beyhaki'nin yazışması zikredilebilir. Beyhaki, Şâfiî'nin ihticac etmediği bazı hadislerin illetli olduğunu söyleyerek Ebû Muhammed el-Cüveynî'yi bu girişiminden vazgeçirmiştir. Sübkî, Tabakât, 5/76-82.*

[46] Hâkim en-Nîsâbü'rî'nin ilmi faaliyetlerini sürdürdüğü IV. yüzyılda hadis âlimlerinin adalet ve zabt şartlarını

rin tespiti *Sahihayn*'ı merkeze alan bir yaklaşımla güvenilir hadis koleksiyonlarına bağlanmakla beraber Hâkim gibi hadis alimleri isnadlı rivayet nakletmeyi ve hadis tashih ve taz'if faaliyetlerini sürdürmüştür.

Söz konusu sebepler IV. asrın ikinci yarısında hadis ilimlerinin tasnifine ve eğitim ve öğretimine yönelik ihtiyacı gündeme getirmiştir. Hâkim en-Nîsâbü'rî'nin yaşadığı dönemde Nîşâbur'da hadis ve fıkıh eğitimi veren medreselerin kurulmaya başladığını görmekteyiz. Nitekim Ebû Bekir es-Sıbgî, Nîşâbur'da bina ettirdiği Dârüssünne'nin^[47] idaresini ve vakıf gelirlerinin tasarrufunu hayatının son dönemlerinde Hâkim en-Nîsâbü'rî'ye devretmiştir.^[48] Hâkim en-Nîsâbü'rî, Dârüssünne'nin idaresini devraldıktan sonra burada h. 362'de Ebû İshak el-Ebzârî, h. 368'de Ebû Tâhir İbn Huzeyme, h. 375'te Ebû'l-Hüseyin el-Bahîrî, h. 381'de Ebû'l-Hasen el-Mâsercîsî, h. 382'de Ebû Bekir el-Hareşî ve Ebû'l-Abbas es-Sundûkî gibi âlimler için hadis meclisleri düzenlemiştir.^[49]

Hâkim en-Nîsâbü'rî, *Ma'rîfetü ulûmi'l-hadîs*'i de Dârüssünne'nin idareciliğini/hocalığını yaptığı bu dönemde yazmıştır. Zira Hâkim, *el-Medhal ilâ Kitâbi'l-iklîl*'i h. 379 senesinde Horasan valiliğine atanan^[50] Ebû Ali es-Sımcûrî'ye (öl. 387/997) ithafen telif etmiştir.^[51] *Ma'rîfe*'de ise daha önce yazdığı bu eserine atıflar yapmaktadır.^[52] Öte yandan h. 393'te imlâ etmeye başladığı^[53] *el-Müstedrek*'te de *Ma'rîfe*'ye atıfları bulunmaktadır.^[54] Dolayısıyla *Ma'rîfe*'nin h. 379 ile h. 393 yılları arasında yazıldığını söyleyebiliriz. Yine kendi hadis eserlerini ve hadis ilimlerine dair kitap-

hafiflettikleri ve zabtı, şifahî rivayetlerin zabtı (zabt-ı sadr) olarak değil, mutemed kitapların zabtı (zabt-ı kitab) olarak algılamaya başladıkları hakkında bk. Avnî, *el-Menhecü'l-muktarah*, 53.

[47] Nîşâbur'daki Dârüssünne'ye ilişkin atıflar için bk. Abdülkerim Sem'ânî, *el-Ensâb*, Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî (ed.), (Haydarâbâd: Meclisü dâirati'l-meârifî'l-Osmâniyye, 1962), 2/105, 198; 6/281; 7/231; 8/330; 9/98; 12/35, 140. Hâkim en-Nîsâbü'rî'nin kaydettiğine göre Ebû Bekir es-Sıbgî, Dârüssünne'nin idaresini yürütürken Ebû Mansûr es-Sem'ânî için h. 340 senesinden önce bir hadis imlâ meclisi tertip etmiş ve Hâkim de ondan hadis yazmıştır. (Sem'ânî, *el-Ensâb*, 7/231.) Dârüssünne, daha sonraları Medresetüs-Sıbgî olarak da anılmaya başlamıştır. (Takiyyüddin Ebu İshak Sarîfîni, "el-Müntehab min kitâbi's-Siyâk li-Târîhi Nîsâbü'rî", *The Histories of Nishapur*, çev. ed. Richard N. Frye, (Cambridge: Harvard University Press, 1965), vr. 27a.) Dârüssünne'nin tam olarak hangi tarihte bina edildiği belirtilmese de Sem'ânî'nin Hâkim'den aktardığı bilgilere göre Dârüssünne'de h. 335 senesinde bir hadis imlâ meclisi tertip edilmiştir. Dolayısıyla bu tarihten önce faaliyete geçtiği anlaşılmaktadır. Sem'ânî, *el-Ensâb*, 9/98.

[48] Sarîfîni, "el-Müntehab", vr. 1b-2a; Zehebî, *Siyer*, 17/170.

[49] Sem'ânî, *el-Ensâb*, 2/105, 198; 4/123-124; 5/125; 8/330; 12/35.

[50] Usta, *Sâmânîler*, 230, 231. Gerdizî bu olayın h. 381 yılında gerçekleştiğini zikretmektedir. Bk. Erdoğan Merçil, "Sımcûrîler IV-Ebû Ali b. Ebû'l-Hasan Sımcûrî", *Bellelen* 49/195 (Aralık 1985), 550 (15 No'lu dipnot).

[51] Hâkim en-Nîsâbü'rî, *el-Medhal ilâ Kitâbi'l-iklîl*, 27; Halîlî, *el-İrşâd*, 3/854. Ebû Ali es-Sımcûrî'nin el-Muzaffer ünvanını aldığı hakkında bk. Usta, *Sâmânîler*, 235.

[52] Hâkim en-Nîsâbü'rî, *Ma'rîfe*, 53, 57.

[53] Hâkim en-Nîsâbü'rî, *Müstedrek*, 1/41. Matbu nüshada bu tarih hatalı bir şekilde h. 373 olarak kaydedilmiştir. Ancak yaptığımız araştırmada *el-Müstedrek*'in yazma nüshalarında bu tarihin h. 393 olarak zikredildiği açık bir şekilde görülmektedir. Bir örnek için bk. Ebû Abdillâh Hâkim en-Nîsâbü'rî, *el-Müstedrek (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Atıf Efenî, 613) 2b*.

[54] Hâkim en-Nîsâbü'rî, *Müstedrek*, 1/75, 678.

larını Dârüssünne'de rivayet ettiğini kabul edebiliriz. Nitekim bu dönemde Mağribli hadis âlimi Ebû Amr et-Talemenkî (öl. 429/1037), h. 389 senesinde *Ma'rife'*yi bir hocası vasıtasıyla Hâkim'in öğrencilerinden birinden yazmıştır.^[55] Aynı dönemde Sâmânî Emiri Ebû'l-Muzaffer, Semerkant'ta hadis talebeleri için İbn Hibbân'ın adına bir suffe yaptırmış, İbn Hibbân burada h. 330 yılına kadar hadis ve fıkıh okutmuştur. İbn Hibbân, h. 334 ve 337'de Nişâbur'da kendi adına yaptırılan hankahta imlâ meclisleri kurarak hadis dersleri vermiş, bazı eserlerini yazdırmıştır. O, Büst'te vefat ettiğinde de evinin yakınındaki hadis medresesine (Dârüilm) defnedilmiştir.^[56]

İbn Hibbân ve Râmhürmüzi'nin IV. asrın ortalarında telif ettikleri ve daha çok hadis ile fıkıhın birlikteliğini ve fıkhu'l-hadisın önemini vurgulayan eserlerinin ardından asrın sonlarına doğru ortaya çıkan mezkur şartlar, "ulümü'l-hadis" literatürünün doğuşunu sağlamıştır. Fıkıh ilminin II. asırdaki gelişiminin ardından III. ve IV. yüzyılda "usûlü'l-fıkıh" ilminin teşekkülüne benzer bir şekilde III. asırda yaşanan hadisın altın çağının ardından IV. asrın ikinci yarısı usul-i hadis ilminin teşekkülüne sahne olmuştur.^[57]

Hicrî IV. asırda hadis âlimleri, sünnetin tamamının tedvin edildiği ve hadis ilimlerinin artık zayıflamaya başladığı düşüncesiyle hadis ilimlerinin tedvinine önem vermiş, mütekaddimûn döneminde kullanılan hadis istihlaklarının tanımlanması ve açıklanması amacıyla hadis talebelerine yönelik didaktik eserler kaleme almaya başlamıştır.^[58] Bu nedenle IV. asrın başlarında tesis edilen ilk hadis medreselerinden birinin başına yine hadis usulüne dair derli toplu ve en kapsamlı ilk eseri telif eden Hâkim en-Nisâbüri'nin getirilmiş olması gerçekten büyük bir önemi haizdir. Bu durum, hadis ilminin eğitim ve öğretimine olan ihtiyacın Dârüssünne/Dârülhadis kurumlarının ortaya çıkmasını sağladığı şekilde okunabileceği gibi, fıkıh ve hadis eğitimi vermek üzere bina edilen bu informel eğitim kurumlarının hadis usulü ilminin teşekkülünde etkili olduğu şeklinde de anlaşılabilir. Zira bu eserler, Dârüssünne gibi kurumlarda eğitim alan ve hadis yazan hadis talebelerine yönelik hadis ilimlerini kapsayan ve kavramlarını izah eden kitapların yazılması ihtiyacının ortaya çıkmasıyla vücut bulmaya başlamıştır. Hâkim en-Nisâbüri'nin de

[55] Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâti'l-meşâhîri ve'l-a'lâm*, Beşşâr Avvâd Ma'rûf (ed.), (Beirut: Dâru'l-garbi'l-İslâmî, 2003), 9/91. Sübkî, Talemenkî'nin eseri Hâkim'in öğrencisinden dinlediğini kaydetmektedir. Sübkî, *Tabakât*, 4/157.

[56] Mehmet Ali Sönmez, "İbn Hibbân", *DİA*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1999), 20/63.

[57] Hicrî IV. asrın ilk yarısında İbn Hibbân, Râmhürmüzi ve Hattâbî gibi hadis âlimleri tarafından hadis ilimleri alanında önemli eserler telif edilmiştir. Hatta Hattâbî'ye *İlmü'l-hadis adıyla bir kitap dahi nispet edilmektedir.* (Fuad Sezgin, *Târîhu't-turâsî'l-Arabî*, çev. Mahmud Fehmi Hicâzî (Riyad: Câmî'atü'l-Melik Suûd, 1991), 1/428.) Fakat mezkur eserin yazma nüshasının yine Hattâbî'ye ait A'lâmü'l-hadis adlı *Sahîh-i Buhârî şerhinin bir nüshası olduğu tespit edilmiştir.* Bk. Davud el-Çelebî, *Kitâbu mahtûtâtî'l-Mavsîl*, (Bağdat: Matbaatü'l-furât, 1927), 94; Salih Karacabey, "Hattâbî"; *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV, 1997), 16/491; Ahmed Abdullah el-Bâtîlî, *el-İmâmü'l-Hattâbî el-muhaddisü'l-fakîhu ve'l-edîbü's-şâir*, (Dimeşk: Dâru'l-kalem, 1996), 119.

[58] Avnî, *el-Menhecû'l-muktarah*, 63, 175.

Ma'rîfetü ulûmi'l-hadis'i böyle bir ihtiyaç üzerine kaleme aldığı söylemek mümkündür. Dolayısıyla Nîşâbur'da hadis medreselerinin kurumsallaşması, hadis usulü ilminin teorik bir usul disiplini olarak teşekkülüne hizmet etmiştir. Bu nedenle eğitim-öğretimde başlayan kurumsallaşmanın ortaya çıkardığı ihtiyacı gidermeye yönelik yazılan *Ma'rîfe'*de didaktik bir üslup ve bazı hadis kavramlarının açıklanması düşüncesi hakimdir. Zaten Hâkim en-Nîsâbü'rî de eserinin başında fıkıh ve hadis medreselerinin kurulmaya başladığı IV. asrın ikinci yarısında hadis talebelerine yönelik hadis ilimlerini kapsayan muhtasar bir eser yazmayı amaçladığını belirtmektedir. O, *Ma'rîfe'*nin mukaddimesinde bu hususu şöyle dile getirmektedir:

Şüphesiz ki ben zamanımızda bid'atlerin çoğaldığını, insanların sünnetin usulüne dair bilgisinin azaldığını ve bunun yanında çokça hadis yazmaya ve gaflet içerisinde dikkatsizce rivayet toplamaya daldıklarını gördüğüm için, hadis talebelerinin ve sürekli rivayet yazmaya çalışan kimselerin ihtiyaç duyduğu hadis ilimlerinin nev'lerini içeren muhtasar bir kitap yazmaya karar verdim.^[59]

Hâkim en-Nîsâbü'rî'nin hadis usulü eseri, bu niteliği sayesinde daha yazıldığı dönemde Ehl-i hadis çevrelerden büyük bir ilgi görmüştür.^[60] Ehl-i hadis mensupları çeşitli bölgelerden gelerek Hâkim'in usul eserini kendisinden veya öğrencilerinden dinlemiştir. Hâkim en-Nîsâbü'rî, eserinin gördüğü bu ilgiden ve kurumsal hadis usulü eğitiminin sürekliliğini sağlamak adına olsa gerek *Ma'rîfe'*nin müellif nüshasını Nîşâbur'daki Ashabu'l-hadis mensuplarına vakfederek vasisi Ebû Abdurrahman es-Sülemî'ye (öl. 412/1021) bırakmıştır.^[61]

Hâkim'den sonra Ehl-i hadis mensupları, *Ma'rîfetü ulûmi'l-hadis* üzerine çalışmalar yapmış ve onun kitabını hadis usulü konusunda bir referans kaynağı olarak kullanmışlardır. Ebû Nuaym el-İsfehânî (öl. 430/1038), Hâkim'in eseri üzerine bir müstahrec yazmış ve hadis usulü ile ilgili bazı hususlarda istidrakî bilgiler ilave etmiştir.^[62] Diğer taraftan Hâkim'in meselelere bakışı ve hadis ilimlerini tasnifi bir referans olmaya başlamıştır. Örneğin Ebû Ali el-Gassânî (öl. 498/1105), *Elkâbu's-sahâbe ve't-tâbi'in fi'l-Müsnedeyni's-Sahihayn* adlı eserinin girişinde Hâkim'in hadis ravilerinin lakapları konusunu *Taksîmü ulûmi'l-hadis (Ma'rîfe)* adlı kitabında hadis ilminin nev'lerinden kabul ettiğini belirtmektedir.^[63]

^[59] Hâkim en-Nîsâbü'rî, *Ma'rîfe*, 1-2.

^[60] Ebû Abdillâh Hâkim en-Nîsâbü'rî, *Ma'rîfetü ulûmi'l-hadis ve kemmiyyeti ecnâsîhi*, Ahmed b. Fâris es-Sellûm (ed.), (Riyad: Mektebetü'l-maârif, 2010), (Nâşir es-Sellûm'un mukaddimesi), 37.

^[61] Hâkim en-Nîsâbü'rî, *Ma'rîfe*, (Nâşirin mukaddimesi), kâf-vâv.

^[62] Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *Nüzhetu'n-nazar fî tavdîhi Nuhbeti'l-fiker fî mustalahi'l-ehli'l-eser*, Nureddin İtr (ed.), (Dimeşk: Matbaatü's-sabbâh, 2000), 38; Ali b. Muhammed Ali el-Kârî, *Şerhu Şerhi Nuhbeti'l-fiker fî mustalahi ehli'l-eser*, Muhammed Nezzâr Temîm (ed.), (Beirut: Dâru'l-Erkam, t.y.), 138-139.

^[63] Ebû Ali el-Gassânî, *Elkâbu's-sahâbe ve't-tâbi'in fi'l-müsnedeyni's-sahihayn*, Muhammed Zeynhum vd. (ed.), (Kahire: Dâru'l-fazîle, t.y.), 11.

Hanefilikten Şâfiîliğe geçen usul-i fıkıh müellifi Ebû'l-Muzaffer es-Sem'ânî (öl. 489/1096), *Kavâti'ul-edille* adlı usul-i fıkıh eserinde “Bize göre sahih hadis, Ehl-i hadisin sıhhatine hükmettiği hadistir.” demektedir ve Hâkim en-Nisâbüri'nin sonraki hadis usulcülerini tarafından eleştirilen sahih hadis tanımını savunmaktadır.^[64] Sem'ânî, eserinde hadis usulü konularında Hâkim'in görüşlerine atıfta bulunmaktadır.^[65]

Hâkim en-Nisâbüri'nin önde gelen öğrencilerinden^[66] Beyhakî de hadis usulü hususunda onun eserlerinden istifade etmiştir.^[67] Nitekim Beyhakî ilim hayatını Şâfiî mezhebini kuvvetlendirmek ve rivayetlerden delillerle desteklenmiş *Ma'rife* (*Ma'rifetü's-sünen ve'l-âsâr*) adlı furu-i fıkıh-hadis eserini rivayet etmek için gittiği Nişâbur'da geçirmiştir. O bu sırada kendi kitaplarını naklederken Hâkim'in kitaplarını da dinlemiştir.^[68] Hatta Beyhakî'nin hocasının kitabıyla aynı isimde bir hadis usulü eseri telif ettiği kaydedilmektedir.^[69] Bunun yanında Beyhakî, *el-Medhal ilâ ilmi's-sünen* adlı eserinde Hâkim'in *Ma'rife*'sinden istifade etmiştir.^[70]

Hatib el-Bağdâdî de kitaplarında Hâkim'in eserlerinden istifade etmiştir fakat onun Hâkim'den iktibaslarını açıkça tasrih etmemesi dikkat çekmektedir.^[71] Kâdî İyâz ise (öl. 544/1149) *İkmâlül-mu'lim* adlı *Sahîh-i Müslim* şerhinde Hâkim en-Nisâbüri'nin eserlerindeki hadis usulüne dair görüşlerine değinmektedir.^[72] el-Mü'temen es-Sâcî (öl. 507/1113) ve İbnü's-Salâh ise *Ma'rife* üzerine kısa ta'likler yapmıştır.^[73] İbnü's-Salâh, *Ma'rife*'yi Eşrefiyye Dârülhadis'inde okutmuş ve onun üzerine hâşiye, ta'lik ve istidrakî yorumlarını imlâ ettirmiştir.^[74] Ayrıca İb-

^[64] Ebu'l-Muzaffer Sem'ânî, *Kavâti'ul-edille fi'l-usûl*, Muhammed Hasan Muhammed (ed.), (Beyrut: Dâru'l-kütüb-i'l-ilmîyye, 1999), 1/397, 399.

^[65] Sem'ânî, *Kavâti'ul-edille*, 1/347, 348, 390, 393, 395, 396.

^[66] Ebu Abdullah Yakût Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, (Beyrut: Dâru sâdir, 1995), 1/538; Sarîfîni, “el-Müntehab”, vr. 30a-30b; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-âyân*, 1/75; Hayruddîn Zirikî, *el-A'lâm Kâmûsü terâcim li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ*, (Beyrut: Dâru'l-ilm li'l-melâ'îm, 2002), 1/115-116.

^[67] Zehebî, *Siyer*, 18/164, 165.

^[68] Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/538; Sarîfîni, “el-Müntehab”, vr. 30b; Zehebî, *Siyer*, 18/167; Sübkî, *Tabakât*, 4/10, 11-12.

^[69] Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/538.

^[70] Ahmed b. Hüseyin b. Ali Beyhakî, *el-Medhal ilâ ilmi's-sünen*, Muhammed Avvâme (ed.), (Kahire: Dâru'l-yusr, 2017), 1/239, 261, 267, 268, 271, 389. Fakat Beyhakî'nin eserini tahkik eden Muhammed Avvâme, Beyhakî'nin kaynakları arasında *Ma'rifetü ulûmi'l-hadis'e yer vermemektedir*. Beyhakî, *Medhal*, (Nâşirin mukaddimesi), 11. Bununla beraber Beyhakî, Hâkim'in hadis usulü eserinden ziyade *Fezâilü's-Şâfiî adlı eserini kullanmış görünmektedir*. Zira onun Hâkim'in *Ma'rife*'sinden nakilleri şaşırıcı bir şekilde beklenen seviyede değildir.

^[71] Bu hususta bk. Jonathan A.C. Brown, “Sünnî Hadis Tenkidi Silsilesinden Bir Kesit: Hatib el-Bağdâdî ile Hâkim en-Nisâbüri Arasındaki Gizemli İrtibat”, çev. Dilek Tekin, *Hadis ve Siyer Araştırmaları* 2/2 (2016), 123-131.

^[72] İyâz b. Musa b. İyâz Kâdî İyâz, *İkmâlül-Mu'lim bi-fevâidi Müslim*, Yahya İsmail (ed.), (Mısır: Dâru'l-vefâ, 1998), 1/79-80, 83, 90, 128, 166, 180, 188, 189.

^[73] Hâkim en-Nisâbüri, *Ma'rifetü ulûmi'l-hadis ve kemmiyyeti ecnâsîhi*, (Nâşirin mukaddimesi), 34.

^[74] Hâkim en-Nisâbüri, *Ma'rifetü ulûmi'l-hadis ve kemmiyyeti ecnâsîhi*, (Nâşir es-Sellûm'un mukaddimesi), 16.

nü's-Salâh, Hâkim en-Nisâbü'rî'nin *Ma'rîfe'sini* şerh etmeye başlamış fakat tamamlayamamıştır.^[75]

Hâkim en-Nisâbü'rî, hadis ilimlerini ilk defa nev' (bâb, konu) ismini verdiği elli iki başlık altında inceleyerek eserini telif etmiştir. Bu sebeple kimi hadis âlimleri ve tarihçiler onu ilk müstakil hadis usulü müellifi olarak kabul etmektedir.^[76]

Hâkim en-Nisâbü'rî, hicrî II. ve III. asırda oluşmaya başlayan ve münferit kitap veya risalelerde ele alınan hadis usulü kaidelerini ve konularını hadis usulü ilminin birer nev'i haline getirmiş ve bunların içeriğinin tespitine ve örneklerle açıklanmasına çaba sarfetmiştir. Nitekim onun III. asırda Yahya b. Maîn (öl. 233/848), Ali b. Medîni (öl. 234/849), Ahmed b. Hanbel gibi hadis münekkitleri tarafından müstakil kitap ve risale bazında ele alınan konuları, nev' adı altında hadis usulü ilminin alt başlıkları olarak tertip ettiği görülmektedir. Bir başka deyişle hadis ilimlerine dair III. ve IV. asırdaki telif edilen kitapların isimleri Hâkim'in eserinin nev' başlıkları halini almıştır. Mesela Hâkim en-Nisâbü'rî, *Ma'rîfe'de* listesini verdiği Ali b. Medîni'nin münferit kitaplarında^[77] ele alınan konuları, ma'rîfetü esâmî'l-muhaddisîn, ma'rîfetü'l-künâ, ma'rîfetü'l-müdellesîn, ma'rîfetü'l-mesânîd, ma'rîfetü ilelî'l-hadîs, ma'rîfetü kabâilî'r-ruvât, ma'rîfetü büldâni ruvâtî'l-hadîs, ma'rîfetü men rahhasa el-'arz ale'l-âlim, ma'rîfetü'l-eimmeti's-sikât, ma'rîfetü'l-elfâzî'l-garîbe, ma'rîfetü'l-ihve ve'l-ahavât, ma'rîfetü elkâbî'l-muhaddisîn ve ma'rîfetü mezâhibî'l-muhaddisîn nev'leri olarak incelemektedir. Hâkim en-Nisâbü'rî'nin bazı nev' başlıklarını belirlemede Ali b. Medîni'nin eserlerinden istifade ettiği, "Sahih Eserlerde Rivayetleriyle İhticac Edilmeyen Fakat (Rivayetleri) Sâkıt da Olmayan Raviler" adındaki elli birinci nev'de açık bir şekilde anlaşılmaktadır.^[78] Zira Hâkim'in kendisi bu hususu şöyle ifade etmektedir:

^[75] Muhibbüddin İbn Rüşeyd, *Mil'ü'l-aybe bimâ cümü'a bi-tülü'l-gaybe fi'l-vicheti'l-vecihe ile'l-Haremeyn Mekke ve Taybe, Muhammed el-Habîb İbnü'l-Höca (ed.), (Tunus: ed-Dâru't-Tünusiyye, 1982), 3/218.*

^[76] Şerefüddin Ali b. el-Mufazzal el-Makdisî, *Kitâbu'l-erba'in el-mürattebe 'alâ tabakâti'l-erba'in, Muhammed Salim el-İbâdî (ed.), (Riyad: Edvâü's-selef, 2003), 1/402, 409.* İbn Haldûn, hadis ilimleri hakkında birçok eserin telif edildiğini mütekaddimün döneminde bu ilmin önde gelen otoritelerinden birinin Hâkim en-Nisâbü'rî olduğunu ifade etmektedir. Ona göre Hâkim, bu ilmi tertip etmiş ve ondan istifadeyi kolaylaştırarak güzel yönlerini ortaya çıkarmıştır. (Abdurrahman b. Muhammed İbn Haldûn, *Mukaddimetü İbn Haldûn*, Ali Abdülvehid Vâfi (ed.), (Kahire: Dâru nahdati Mısır, 2014), 3/942.) İbn Hacer, Râmihürmüzî'nin kuvvette muhtemel ilk eser olduğunu kaydettikten sonra hadis ilimlerinin müstakil bir eserde geniş bir şekilde ele alınması girişimini ilk defa Hâkim en-Nisâbü'rî'nin yaptığını belirtmektedir. (Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *el-Mecme'u'l-müessis li-mu'cemi'l-müfehris*, Yusuf Abdurrahman el-Mar'aşlı (ed.), (Beyrut: Dâru'l-ma'rîfe, 1994), 1/186.) Zerkeşi de meseleye hadis ilimlerini cemetmeyi amaçlama açısından bakarak ilk sırada Hâkim en-Nisâbü'rî'ye yer vermektedir. (Bedrüdîn Zerkeşi, *en-Nüket alâ Mukaddimeti İbni's-Salâh*, Zeynü'lâbidîn b. Muhammed Belâfirîc (ed.), (Riyad: Edvâü's-selef, 1998), 1/8.)

^[77] Hâkim en-Nisâbü'rî, *Ma'rîfe*, 71. Ayrıca Hâkim'den itibaren nev'ler (konu başlıkları) şeklinde ele alınan hadis ilimlerine dair konuların mütekaddim dönem hadis âlimlerinin çalışmalarıyla karşılaştırılması için İbn Hibbân'ın eserlerinin listesine de bakılabilir. Ebû Bekr Ahmed b. Ali Hatîb el-Bağdadî, *el-Câmi'u li-ahlâkî'r-râvî ve âdâbî's-sâmi'*, Mahmud Tahhan (ed.), (Riyad: Mektebetü'l-mearif, ty.), 2/302-304.

^[78] Hâkim en-Nisâbü'rî, *Ma'rîfe'nin bazı yerlerinde rivayet icazetine sahip olduğu mütekaddimün hadis âlimlerinin eserlerinden veya rivayet icazeti olmasa da elinde nüshası bulunan eserlerden istifade ettiğini söylemektedir.* (Hâkim en-Nisâbü'rî, *Ma'rîfe*, 155, 177, 183, 187.) Örneğin hadislerdeki garib lafızları ele aldığı

Ali b. Medîni'nin eserlerini zikrettiğim yerde onun ismi aynı bu şekilde^[79] olan bir kitabının olduğunu kaydetmişim. Ancak ben bu kitabı hiçbir surette görmedim ve içeriğine vakıf olmadım. Fakat bu güzel bir ilimdir ve hadis ravileri arasında bu özellikte olan bir grup bulunmaktadır.^[80]

Ayrıca Hâkim en-Nisâbüri'nin ma'rifetü's-sahâbe,^[81] ma'rifetü'l-merâsîl,^[82] ma'rifetü't-tâbi'in,^[83] ma'rifetü etbâi't-tâbi'in,^[84] ma'rifetü'l-ekâbir ani'l-esâgîr,^[85] ma'rifeü'l-cerh ve't-ta'dîl,^[86] ma'rifetü nâsihi'l-hadîs min mensûhih,^[87] ma'rife-tü'l-efrâd mine'l-hadîs,^[88] ma'rifetü't-tashîfât^[89] ve ma'rifetü'l-vuhdân^[90] gibi nev'leri de kendisinden önceki dönemde hadis münekkitlerinin yazdığı kitaplardan yola çıkarak oluşturduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Hâkim en-Nisâbüri hadis usulü ilmini, birçok münferit çalışmaya konu olmuş hadis ilimleri (ulûmü'l-hadîs) için küllî bir ilim haline getirerek usul-i hadis ilminin teşekkülünü sağlamıştır. Bu anlamda Hâkim en-Nisâbüri'yi klasik hadis usulü ilminin kurucusu ve *Ma'rife*'yi de ilk müstakil hadis usulü eseri kabul etmek mümkündür.

Hâkim en-Nisâbüri, nev'ler halinde tasnif ettiği *Ma'rife*'de rivayet, ravi ve mervi ile ilgili konuları sistemsiz bir şekilde ele almıştır. İbn Hacer (öl. 852/1449), bu nedenle Hâkim'in eserindeki konuları yeterince düzenlemediğini ve nev'ler arasın-

yirmi ikinci nev'de Nadr b. Şumeyl ve Ebû Ubeyd Kasım b. Sellâm'ın eserlerinin kendisinde bulunduğu değindir. (Hâkim en-Nisâbüri, *Ma'rife*, 88-89.) Muhaddislerin isimlerini zikrettiği nev'de Buhârî'nin eserinde yeterli bilgiyi verdiğini ifade etmekte fakat konunun önemine binaen kendisinin de bazı örnekler vermek istediğini kaydetmektedir. Hâkim en-Nisâbüri, *Ma'rife*, 177.

^[79] Eser için bk. Hâkim en-Nisâbüri, *Ma'rife*, 71. Kitabın ismi [كتاب من لا يحتج بحديثه ولا يسقط] şeklindedir.

^[80] Hâkim en-Nisâbüri, *Ma'rife*, 254.

^[81] *Ma'rifetü's-sahâbe* isimli mütekaddimün dönemi eserleri için bk. Muhammed b. Ca'fer Kettânî, *Hadis Literatürü (er-Risâletü'l-müstatrafe)*, çev. Yusuf Özbek (İstanbul: İz Yayıncılık, 1994), 254-255, 424. Bu konuda da Ali b. Medîni'nin bir eseri bulunmaktadır. Diğer taraftan Hâkim'in hocalarından İbn Kâni, İbn Hibbân ve İbn Mende'nin de *Ma'rifetü's-sahâbe* adlı eserleri vardır.

^[82] *Kitâbu'l-merâsîl literatürü* için bk. Kettânî, *Hadis Literatürü*, 130.

^[83] Hâkim en-Nisâbüri, tabaka bilgisini ayrı başlıklar halinde ele almayı tercih etmiştir. Tâbiün tabakasına dair ondan önce Ebû Hâtim er-Râzî *Tabakâtü't-tâbi'in* ve *Dârekutnî Zikru esmâi't-tâbi'in* adlı eserlerini kaleme almıştır. (Kettânî, *Hadis Literatürü*, 291, 424.) İbn Hibbân'ın *Kitâbu't-tâbi'in* adlı eseri için bk. Hatîb el-Bağdadî, *el-Câmi' li-ahlâkır-râvî*, 2/302.

^[84] İbn Hibbân'ın *Kitâbu etbâi't-tâbi'in* adlı eseri için bk. Hatîb el-Bağdadî, *el-Câmi' li-ahlâkır-râvî*, 2/302.

^[85] Hâkim'den önceki literatür için bk. Kettânî, *Hadis Literatürü*, 353.

^[86] Hâkim'den önceki *el-Cerh ve't-ta'dîl literatürü* hakkında bk. Kettânî, *Hadis Literatürü*, 320-321. Hâkim'in hocası İbn Hibbân'ın bu isimle bir eseri bulunmaktadır.

^[87] Hâkim'den önceki nâsih ve mensûh literatürü için bk. Kettânî, *Hadis Literatürü*, 118.

^[88] İbn Hibbân'ın Ehl-i Medine, Ehl-i Mekke, Ehl-i Horasan ve Ehl-i Irak'ın münferit rivayetleri hakkında telif ettiği eserleri için bk. Hatîb el-Bağdadî, *el-Câmi' li-ahlâkır-râvî*, 2/303.

^[89] Ebû Ahmed el-Askerî'nin (öl. 382/992) ve Hâkim'in hocalarından Dârekutnî ve Hattâbî'nin muhaddislerin tashifleri hakkında yazdıkları eserler için bk. Kettânî, *Hadis Literatürü*, 241-242.

^[90] Hâkim konuyu sahabe, tâbiün ve etbâ-i tâbiünden sadece tek ravisi olan kişilerin bilgisi olarak ele almış kavramsal olarak "vuhdân" ifadesini kullanmamıştır. Fakat o "vuhdân" istilâhını eserinde zikretmektedir. (Hâkim en-Nisâbüri, *Ma'rife*, 115.) Vuhdân raviler hakkındaki literatür için bk. Kettânî, *Hadis Literatürü*, 132, 185.

daki insicama dikkat etmediğini belirtmiştir.^[91] Hâkim, hadis ilimleri alanındaki boşluğu doldurmak amacıyla telif ettiği ve alanında bir ilk olan eserinde hem önceki hadis âlimlerinin birikiminden faydalanmış, hem de kendi bakış açısı ve tecrübesiyle tespit ettiği konuları (nev') müstakil bir kitapta istifadeye sunmuştur. Mesela Hâkim en-Nisâbü'rî, kendisinden önceki dönemde hadis ehlinin ıstılahlaştırdığı ancak herhangi bir telife konu edilmeyen bazı kavramları hususi nev'ler olarak işlemiştir. Özellikle ma'rîfetü'l-mevkûfât, ma'rîfetü'l-mesânîd, ma'rîfetü'l-munkatı, ma'rîfetü'l-müsel, ma'rîfetü'l-ehâdisi'l-mu'anâne, ma'rîfetü'l-mu'dal, ma'rîfetü'l-müddrec, ma'rîfetü's-sahîh ve's-sakîm, ma'rîfetü'l-meşhûr, ma'rîfetü'l-garîb, ma'rîfetü's-şâz ve ma'rîfetü ziyâdeti'l-elfâz gibi mervi ile ilgili konuları hadis usulünün müstakil nev'leri olarak ele almıştır. Ayrıca o, fıkhu'l-hadis, muarızı olmayan (muhkem) hadisler, muhaddislerin mezhepleri, Hz. Peygamber'in megâzisi gibi doğrudan hadis usulü ile ilgili olmayan ve kendisinden sonra da hadis ilimlerinin nev'leri arasında kabul edilmeyen konuları kitabında zikretmiştir.

Ancak onun önemli bazı hadis usulü konularına değinmediği görülmektedir. Nitekim *Ma'rîfe*'de haberler bilgi değerine göre mütevâtir ve haber-i vâhid olarak tasnif edilmemiş ve bu konuyla ilgili azîz ve müstefîz gibi kavramlar bir nev' olarak zikredilmemiştir. Fakat Hâkim'in döneminde daha çok usul-i fıkıh ve kelam kitaplarında ele alınan mütevâtir-âhâd ayrımı, gelenek taraftarı Ehl-i hadis mensuplarının kitaplarına daha girmediği için bunun bilinçli bir tercih olduğu söylenebilir. Nitekim o, *Ma'rîfe*'nin bazı yerlerinde tevâtür kavramını lügavî anlamda kullanmaktadır.^[92] Yine rivayetlerin kaynağına nispetle taksiminden neşet eden merfû ve maktû gibi nev'ler *Ma'rîfe*'de yoktur. Bunların yanında hasen, muallak, muttasıl, muallel, münker, mahfûz, muztarib, maktûb ve mevzû gibi nev'ler bulunmamaktadır.^[93] *Ma'rîfe*'de hadis yazımının keyfiyeti, rivayet adabı ve şartları, tahammül ve edâ lafızları ve cerh-tadil meseleleri ve lafızları gibi konulara ya hiç değinilmemiş ya da bu konular yeterince işlenmemiştir. Mesela Hâkim en-Nisâbü'rî, tahammül ve edâ yöntemlerinden arz, icâzet, mükâtebe ve münâvele konularına elli ikinci nev'de kısmen değinmiştir.^[94] Burada semâ'-arz ilişkisine dair bazı görüşleri de gündeme getirmekte fakat hadis usulünün temel konularından olan tahammül ve edâ yöntemlerinin geri kalanı hakkında herhangi bir bilgi vermemektedir. Diğer taraftan *Ma'rîfe*'de bir nev' olarak zikrettiği ma'rîfetü'l-cerh ve't-tadîl başlığında genel geçer bilgiler vermiş,^[95] cerh-tadil mertebeleri ve lafızları ile ilgili konulara

[91] İbn Hacer, *Nüzhethü'n-nazar*, 38.

[92] Hâkim en-Nisâbü'rî, *Ma'rîfe*, 50, 161, 187; Avnî, *el-Menhecü'l-muktarah*, 93.

[93] Bu kavramların bazıları *Ma'rîfe*'de geçmekle beraber kastedilen bir nev' olarak ele alınmamalarıdır. Mesela Hâkim, *mevzû* ve *münker* hadis konularına *Ma'rîfe*'de değinmemekle birlikte bunları *el-Medhal ile's-Sahîh* ve *el-Medhal ilâ Kitâbi'l-iklîl* adlı eserlerinde incelemiştir.

[94] Hâkim en-Nisâbü'rî, *Ma'rîfe*, 256.

[95] Hâkim, kendisi bu hususu dile getirmekte ve cerh-tadil mertebelerinden adaleti beş, cerhi ise on kısım olmak üzere *el-Medhal ilâ ma'rîfeti Kitâbi'l-iklîl* adlı eserinde incelediğini, *Kitâbu'l-müzekkîn li-ruvâti'l-ahbâr* adlı eserinde ise hadis ravilerini on tabakaya ayırdığını ve *el-Medhal ilâ ma'rîfeti's-Sahîh* adlı eserinde de bu hususta yeterli bilgi verdiğini söyleyerek burada tekrar etmeye lüzüm görmediğini belirtmektedir.

el-Medhal ile's-Sahih, el-Medhal ilâ Kitâbi'l-iklil ve Kitâbu'l-müzekkin li-ruvâti'l-ah-bâr adlı eserlerinde yer verdiğini belirtmiştir.^[96]

IV. asrın ikinci yarısında hadis usulünün bir ilim dalı olarak teşekkül etmesi, aynı zamanda hadis ilimlerinin kapsamının belirlenmesi ve hadis ıstılahlarının belli başlı tanımlarının yapılması ihtiyacını da beraberinde getirmiştir. Bu dönemde yazılmaya başlanan hadis usulü eserlerinin isimlerinin *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs* (*Hadis İlimlerini Tanıma*) olması^[97] bu duruma işaret etmektedir. Zira mütekaddim dönemde "ilmü'l-hadîs" olarak kullanılan bu tamlama, bu dönemde artık çoğul sigasıyla "ulûmü'l-hadîs" şeklinde ifade edilmiş ve hadis ilimlerinin öğrenimine (ma'rifet) yönelik giriş mahiyetinde kitaplar yazılmaya başlamıştır.^[98] İşte Hâkim en-Nisâbüri'nin *Ma'rifetü'l-hadîs*'i de hadis ilimlerine giriş mahiyetinde bir ders kitabı olarak yazılmıştır. Bu sebeple o, mütekaddimün hadis alimlerinin kitaplarında münferit ve dağınık olarak ele alınan konuları hadis ilmine dair öğrenilmesi gereken konu başlıkları şeklinde kitabına almış ve bazı hadis ıstılahlarının tanımını yapmaya çalışmıştır. Nitekim Hâkim, *Ma'rifetü'l-hadîs*'de çoğu ıstılah ve nev'iyi tanım yapmadan sadece belirli özellikleri çerçevesinde tarif etmesine veya yalnızca örnek rivayetlerle açıklamasına rağmen^[99] bazı ıstılahları tanımlamaya çalışmaktadır. *Sahih*,^[100] *müsned*,^[101] *mürsel*,^[102] *şâz*,^[103] *mevkûf*,^[104] *mu'dal*,^[105] *ferd*,^[106] *müdeb-ber*,^[107] *münâvele*^[108] ve *ma'lûl*^[109] gibi hadis ıstılahları da tanımlamaya çalıştığı kavramlar arasında sayılabilir.

Hâkim en-Nisâbüri, *Ma'rifetü'l-hadîs*, 52, 53, 57.

[96] Hâkim en-Nisâbüri, *el-Medhal ilâ's-Sahih*, 113-114; Hâkim en-Nisâbüri, *el-Medhal ilâ Kitâbi'l-iklil*, 51-72; Hâkim en-Nisâbüri, *Ma'rifetü'l-hadîs*, 52-53.

[97] "Ulûmü'l-hadîs" ifadesini bir hadis usulü eserinin ismi olarak *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs* adlı eserinde ilk defa Hâkim en-Nisâbüri kullanmış ve onun öğrencisi Beyhakî de *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs* isimle bir kitap yazarak hocasını takip etmiştir. (Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/538.) Hâkim'in eseri üzerine müstahrec yazan Ebû Nuaym da kitabına *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs* ismini vermiştir. Bk. İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, 319.

[98] Nitekim Hâkim en-Nisâbüri, *Ma'rifetü'l-hadîs* dışında yazdığı ve bazı hadis usulü konularını ele aldığı diğer iki eserine *el-Medhal* adını vermiş ve onun öğrencisi Beyhakî de telif ettiği diğer bir hadis usulü eserine *el-Medhal ilâ ilmi's-sünen* adını vermiştir.

[99] Örneğin müsel, müdrec, nâsih-mensûh ve müdellis-tedlis kavramları ile ilgili bk. Hâkim en-Nisâbüri, *Ma'rifetü'l-hadîs*, 29-30, 39, 85, 103-111.

[100] Hâkim en-Nisâbüri, *Ma'rifetü'l-hadîs*, 62.

[101] Hâkim en-Nisâbüri, *Ma'rifetü'l-hadîs*, 17.

[102] Hâkim en-Nisâbüri, *Ma'rifetü'l-hadîs*, 25.

[103] Hâkim en-Nisâbüri, *Ma'rifetü'l-hadîs*, 119.

[104] Hâkim en-Nisâbüri, *Ma'rifetü'l-hadîs*, 19.

[105] Hâkim en-Nisâbüri, *Ma'rifetü'l-hadîs*, 36.

[106] Hâkim en-Nisâbüri, *Ma'rifetü'l-hadîs*, 96.

[107] Hâkim en-Nisâbüri, *Ma'rifetü'l-hadîs*, 215.

[108] Hâkim en-Nisâbüri, *Ma'rifetü'l-hadîs*, 256-257.

[109] Hâkim en-Nisâbüri, *Ma'rifetü'l-hadîs*, 119.

Hâkim en-Nîsâbü'rî'den sonra hadis usulü nev'leri, İbnü's-Salâh tarafından daha sistematik bir şekilde tasnif edilmiş rivayet, ravi ve mervi ile ilgili konular daha ayrıntılı nev'ler halinde incelenmiştir. İbnü's-Salâh, hadis ilimlerini altmış beş nev' halinde tasnif etmiştir. İbnü's-Salâh, Hâkim'in tasnifine bazı eklemeler yaptığı gibi bazı nev'leri ise hiç zikretmemiştir. Dolayısıyla Hâkim'in zikrettiği fakat İbnü's-Salâh'ın *Ulûmü'l-hadis*'te yer vermediği nev'ler bulunabildiği gibi, Hâkim'in zikretmediği ya da müstakil bir nev' olarak incelemeyeceği ancak İbnü's-Salâh'ın zikrettiği nev'ler bulunabilmektedir.^[110] Ancak bu farklılıklar, hadis ilimlerinin tasnifinin zamanla gelişmesi ve daha sistematik hale gelmesi ile ilgilidir. Öte taraftan hadis ilimlerini tasnif eden muhaddisin yaşadığı dönemin özellikleri, hadis ilimlerinin algılanış biçiminin farklılaşması ve müellifin kişisel birikimi ve mezhebî eğilimleri de tasnif farklılıklarının ortaya çıkmasında etkili faktörler arasında gösterilebilir.^[111] Suyûtî (öl. 911/1505), Hâzimi'nin (öl. 584/1188) hadis nev'lerinin yüze bâliğ olduğunu, bunların her birinin müstakil bir ilim kabul edildiğini ve nev'lerin tasnifinde nihaî bir neticeye ulaşmanın mümkün olmadığını söylediğini zikretmektedir. Suyûtî, hadis ravilerinin ve metinlerinin özelliklerinin sınırsız olduğunu kabul ederek İbnü's-Salâh'ın tasnifinin de nihaî bir tasnif olmadığını^[112] ve daha fazla nev' üretmenin mümkün olduğunu söylemekte ve İbn Cemâa (öl. 733/1333) ile Bulkîni'nin (öl. 805/1403) İbnü's-Salâh'ın zikretmediği bazı nev'ler belirlediklerini kaydetmektedir.^[113] Nitekim İbn Hacer de İbnü's-Salâh'ın kavî, ceyyid, ma'rûf, mahfûz, mücevved, sâbit ve sâlih gibi hadis kavramlarını gözden kaçırarak nev' olarak ele almadığını ifade etmiştir.^[114]

Hâkim en-Nîsâbü'rî'nin hadis ilimlerini nev'ler halinde ele aldığı *Ma'rîfetü ulûmi'l-hadis*, İbnü's-Salâh'a kadar temel hadis usulü kitabı olarak yıllarca okunmuş ve rivayet edilmiştir.^[115] Hâkim'in nev'ler şeklindeki tasnif sistemi, ondan sonra İbnü's-Salâh tarafından da benimsenmiş, onun *Ulûmü'l-hadis* adlı eserini esas alan Nevevî (öl. 676/1277), Burhanüddin el-Ca'berî (öl. 732/1331), Bedrüddin İbn Cemâa, İbn Kesîr (öl. 774/1373), Zerkeşi (öl. 794/1392), Burhanüddin el-Ebnâsi (öl. 802/1399), İbnü'l-Mülakkın (öl. 804/1401), Bulkîni ve Zeynüddin el-İrâkî (öl. 806/1404) gibi hadis usulü âlimleri tarafından da takip edilmiştir.

[110] Hâkim en-Nîsâbü'rî, *Ma'rîfetü ulûmi'l-hadis ve kemmiyeti ecnâsîhi*, (Nâşir es-Sellûm'un mukaddimesi), 19-21.

[111] Hadis ilimlerinin tasnifine dair farklılıkların nedenleri hakkında bazı görüşler için bk. Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *en-Nüket alâ Kitabi İbni's-Salâh*, Rebi' b. Hâdî (ed.), (Medine: İmâdetü'l-bahsi'l-ilmî bi'l-Câmiati'l-İslâmî, 1984), 1/232-234.

[112] Aslında İbnü's-Salâh da aynı hususu dile getirmiş ve farklı tasniflerin yapılabileceğini ve nev' sayısının artırılabilceğini vurgulamıştır. İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadis*, 11.

[113] Abdurrahman b. Ebi Bekr Suyûtî, *Tedribu'r-râvî fî şerhi Takrîbi'n-Nevâvî*, Ebu Kuteybe Nazar Muhammed el-Fâryâbî (ed.), (Beyrut: Mektebetü'l-kevser, h. 1415), 1/45-47.

[114] Suyûtî, *Tedribu'r-râvî*, 1/46.

[115] Hâkim en-Nîsâbü'rî, *Ma'rîfe*, (Nâşirin mukaddimesi), kâf-tâ.

Hâkim en-Nisâbüri'nin bu kurucu rolü, hadis ilimlerinin usul-i fıkıh ve kelim ilminin haber teorilerinden ve mantık ilminin taksim ve tanım metotlarından etkilenmeye başladığı bir dönemde onun hadis ilimlerini mahza Ehl-i hadisin usulü üzere telif etmesinden kaynaklanmaktadır. Ayrıca o, bütün ilgisini mütekaddimûn döneminde tedvin edilen hadis ilimlerinin tasnifine tahsis etmiş, diğer mezheplerin görüşlerine karşı apolojetik bir üslup benimsememiştir. Nitekim o, Ehl-i hadis içerisinde usul-i fıkıh ilminin ve mütekellimun metodunun gelişmeye başladığı dönemde vefat etmiştir ve herhangi bir şekilde usul-i fıkıh veya kelim ilmi ile ilgilenmemiştir. Dolayısıyla Hâkim, *Ma'rifetü'l-hadîs*'de ne haber-i vâhidlerin eleştirel bir süzgeçten geçirilmesini öngören Hanefî usulcülerin ortaya koyduğu haber teorilerinin, ne de mütekellimun usulcülerin haber teorilerinin unsurlarından bahsetmektedir. Mesela Hâkim, o dönemde usulcülerin ve kelimcülerin dilinde yaygın olduğu şekliyle haberleri epistemolojik bir taksime tabi tutmamaktadır. Zaten o kitabında mütevâtir, meşhûr ve haber-i vâhid gibi kavramlara usulcülerin ele aldığı şekliyle yer vermemiştir.^[116] Meşhûr hadise ayırdığı nev' için de durum bundan farklı değildir. Zira onun meşhûr kavramını mantıkî olarak ilişkili olduğu kavram çifti (kasım) olan mütevâtir ve âhâd kavramlarıyla birlikte incelememesi meşhûr hadisi de usulcülerin bakış açısıyla değerlendirmede göstermektedir. Kaldı ki o, meşhûru Ehl-i hadisin usulüne uygun olarak isnad araştırmasıyla ilişkilendirmektedir. Ona göre meşhûr hadis Ehl-i hadisin topladığı isnadlar ve farklı tarikler vasıtasıyla meşhûr sayılmaktadır.^[117] O, *Ma'rifetü'l-hadîs*'de hadislerin mütevâtir-meşhûr-âhâd şeklindeki taksimini benimsemediği gibi haber-i vâhidlerin bilgi ve ameli gerektirme açısından değeri gibi bu konuyla alakalı tartışmalara da hiç girmemiştir. Aynı şekilde nev'lerin tasnifinde ve alt türlerine ayrılmasında mantıkî taksim ve kavramların tanımlanması için de mantıkî tarif (had) yöntemini kullanmamıştır. Onun tasnif ve nev'lendirme yaklaşımı doğal ve gelişigüzel bir görünüm arz eden kavramları tarif anlayışı da genellikle mantık ilminde "resm" olarak bilinen bir şeyin ilintisel nitelikleriyle tanıtılması ve örneklerle açıklanması tarzındadır.

Hadis ilimleri, *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*'de bu ilmin konularına mahsus başlıklar halinde sade bir dille ve bol örnekle ele alınmış ve sadece mütekaddimûn dönemi Ehl-i hadis alimlerinin usulü benimsenmiştir. *Ma'rifetü'l-hadîs*, bu özellikleri sebebiyle müteahhirûn dönemi hadis usulü literatürünün kurucu metni olan İbnü's-Salâh'a ait *Ulûmü'l-hadîs*'in temelini ve omurgasını teşkil etmiştir. Hicrî VII. asrın büyük hadis âlimi İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*'de Hâkim'in *Ma'rifetü'l-hadîs*'de uyguladığı tasnif sistemini benimsemiş ve eserine de onun kitabından esinlenerek *Ma'rifetü envâ'i ilmi'l-hadîs* adını vermiştir.^[118] İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*'de Hâkim'in elli iki

^[116] Meşhûr hadisin Hanefî usulcüler ve mütekellimun usulcüler tarafından nasıl değerlendirildiği ile ilgili bk. Mehmet Ali Yargı, *Meşhur Sünnetin Dindeki Yeri*, (İstanbul: Ensar, 2009), 37-51.

^[117] Hâkim en-Nisâbüri, *Ma'rifetü'l-hadîs*, 92.

^[118] İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, 6. Ayrıca bk. (Nâşirin mukaddimesi), 41. Ayrıca İbnü's-Salâh, Hâkim'in eserinin ismini bazı yerlerde *Ma'rifetü envâ'i ulûmi'l-hadîs* olarak zikretmektedir. (İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, 56-57) Veliyyüddin el-İrâkî'nin (öl. 826/1423) nüshasında ise İbnü's-Salâh'ın eserinin ismi *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*

nev'de ele aldığı hadis ilimlerini altmış beş nev'de incelemiştir. İbnü's-Salâh hadis ilimlerinin tasnifinde büyük oranda Hâkim en-Nîsâbü'rî'nin sistemine uymuştur. O, esasen Hâkim'den farklı olarak on iki nev' ihdas etmiştir.^[119] Çünkü İbnü's-Salâh, Hâkim'den farklı olarak zikrettiği diğer nev'lerin bir kısmını Hâkim'in *Ma'rîfe*'de tek bir nev' altında ele aldığı konuların farklı alt nev'lere taksimiyle oluşturmuştur.

Ayrıca İbnü's-Salâh, Hâkim'in eserine büyük bir itina göstermiş ve onu müderreslik yaptığı Eşrefiyye Dârülhadîs'i'nde okutmuştur. İbnü's-Salâh, *Ma'rîfe* üzerine kısa ta'lik, hâşiye ve bazı istidrakî bilgiler imla ettirmiş^[120] ve hatta *Ma'rîfetü ulûmi'l-hadîs* üzerine tamamlamadığı bir şerh yazmaya başlamıştır.^[121] İbnü's-Salâh, Hâkim'in kitabını esas alması yanında *Ulûmü'l-hadîs*'in birçok yerinde ondan nakillerde bulunmuş hatta bazı hatalarını bile aynen tekrar etmiştir.^[122] İbn Hacer de *en-Nüket*'te İbnü's-Salâh'ın Hâkim'in *Ma'rîfe*'sinden çokça nakilde bulunduğunu ifade etmektedir.^[123] Nitekim İbnü's-Salâh da kendi döneminde eserlerinden istifa edilen yedi hadis hafızı arasında Dârekutnî'den sonra ikinci sırada Hâkim en-Nîsâbü'rî'yi saymaktadır.^[124] Bu sebeplerden dolayı Hâkim en-Nîsâbü'rî'nin *Ma'rîfetü ulûmi'l-hadîs*'ini ve hadis ilimlerine dair yazdığı diğer eserlerini İbnü's-Salâh'ın birincil kaynakları olarak kabul etmek mümkündür.^[125]

Ma'rîfe ile *Ulûmü'l-hadîs*'i bir araya getiren ortak özelliklerden bir tanesi de her ikisinin de Dârülhadîs'te okutulan bir ders kitabı olarak telif edilmiş olmalarıdır. Dolayısıyla İbnü's-Salâh'ın *Ma'rîfe*'yi esas almasının nedenlerinden biri de *Ma'rîfe*'nin, İbnü's-Salâh'ın da gözettiği eğitim-öğretim hedeflerine uygun didaktik bir metin olarak kaleme alınmış olmasıdır. Nitekim İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*'i Eşrefiyye Dârülhadîs'ine baş müderris olarak atandığı h. 630 senesinde^[126] imlâ ettirmeye başlamış ve h. 634 senesinde bu eserin tasnifini tamamlamıştır.^[127] İbnü's-Salâh kendisi de kitabını hadis ilminin usul ve furuunu açıklayan ve hadis

olarak kaydedilmiştir. Hâkim en-Nîsâbü'rî, *Ma'rîfetü ulûmi'l-hadîs ve kemmiyyeti ecnâsîhî*, (Nâşir es-Sellûm'un mukaddimesi), 17-18.

[119] Hâkim en-Nîsâbü'rî, *Ma'rîfetü ulûmi'l-hadîs ve kemmiyyeti ecnâsîhî*, (Nâşir es-Sellûm'un mukaddimesi), 25.

[120] Hâkim en-Nîsâbü'rî, *Ma'rîfetü ulûmi'l-hadîs ve kemmiyyeti ecnâsîhî*, (Nâşir es-Sellûm'un mukaddimesi), 16, 34.

[121] İbn Rüşeyd, *Mil'ül-aybe*, 3/218.

[122] Hâkim en-Nîsâbü'rî, *Ma'rîfetü ulûmi'l-hadîs ve kemmiyyeti ecnâsîhî*, (Nâşir es-Sellûm'un mukaddimesi), 19. Tespit edebildiğimiz kadarıyla İbnü's-Salâh, ismini zikrederek 57 yerde Hâkim'in görüşlerine atıf yapmaktadır.

[123] İbn Hacer, *Nüket*, 2/583.

[124] İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, 386.

[125] Hâkim en-Nîsâbü'rî, *Ma'rîfetü ulûmi'l-hadîs ve kemmiyyeti ecnâsîhî*, (Nâşir es-Sellûm'un mukaddimesi), 20.

[126] Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 14/455-456; Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer b. Kesîr İbn Kesîr, *Tabakâtü'l-fukahâi's-Şâfi'iyyin*, Ahmed Ömer Haşim-Muhammed Zeynuhüm (ed.), (y.y.: Mektebetü's-sekâfeti'd-dîniyye, 1993), 2/857.

[127] İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, (Nâşir'in mukaddimesi), 17.

ehlinin kullandığı ıstılahları şerheden bir “medhal” (giriş kitabı) olarak telif ettiğini belirtmektedir.^[128]

İbnü’s-Salâh, başta Hâkim en-Nisâbüri’nin *Ma’rife’si* ve Hatîb el-Bağdâdî’nin *el-Kifâye’sinden* olmak üzere kendisinden önceki hadis ilimlerine dair eserlerden istifade etmekle beraber, Hâkim’in *Ma’rife’si* isim ve muhteva olarak onun *Ulûmü’l-hadis*’inin esasını oluşturmaktadır. Hâkim’in *Ma’rife’si* ile İbnü’s-Salâh’ın *Ulûmü’l-hadis*’i arasındaki bu irtibat bir hadis usulü âliminin dilinden de doğrulanmaktadır. Nitekim İbnü’s-Salâh’ın *Ulûmü’l-hadis*’ini ihtisar eden hadis âlimlerinden olan İbn Kesîr, “İbnü’s-Salâh’ın Hâkim’in *Ulûmü’l-hadis* adlı eserinden ıktibas ederek ve bazı ziyadeler yaparak telif ettiğı *Ulûmü’l-hadis* adında bir kitabı vardır.” demektedir.^[129] Dolayısıyla İbnü’s-Salâh’ın *Ma’rifetü ulûmi’l-hadis*’i bir ders kitabı olarak okuttuğı ve yarıda kalan bir şerhe de başladığı fakat daha sonra Hatîb el-Bağdâdî, İbn Abdülber (öl. 463/1071) ve Beyhakî gibi hadis âlimlerinin eserlerinden de istifade etmek suretiyle hadis ilimlerini daha sistematik bir şekilde ihtiva eden hadis usulüne giriş mahiyetinde bir eser yazmaya karar verdiğı anlaşılmaktadır. Bu sebeplerle Hâkim en-Nisâbüri’nin *Ma’rifetü ulûmi’l-hadis*’ini klasik hadis usulü ilminin kurucu eseri saymak mümkündür.

SONUÇ

Hâkim en-Nisâbüri, hadis medreselerinin kurulmaya başladığı hicrî IV. asırda hadis ilimlerine giriş mahiyetinde didaktik üsluba sahip bir eser telif ederek klasik hadis usulü ilminin tesisinde öncü bir rol oynamıştır. Müstakil ve geniş kapsamlı ilk hadis usulü eserini telif etmiş olan Hâkim’in, yine İslam tarihindeki ilk Dârülhadis’in müdürü ve hocası olması büyük bir önemi haizdir. *Ma’rife*, yazıldığı tarihten itibaren Ehl-i hadis çevrelerde hadis usulü meseleleri hususunda bir referans kaynağı olmuştur. Onun bu özelliğı, hadis ilimlerini mütekaddimûn hadis âlimlerinin metodundan ayrılmadan kapsamlı bir şekilde tasnif etme çabasıyla ilişkilidir. Çünkü o, döneminde yaygınlaşmaya başlayan mütekallimun usul-i fıkıh düşüncesinden etkilenmeden ve Ehl-i re’yin haber teorisine dair unsurları hadis usulüne karıştırmadan mahza hadis ilimlerine ilişkin konuları ele almıştır. Nitekim o, hadislerin tespitinde ittisâl ve ref‘ odaklı Ehl-i hadis usulünü benimsemiş ve Ehl-i re’y mensuplarını ve onların yöntemlerini eleştirmiştir.

Hâkim en-Nisâbüri, *Ma’rife*’de hadis ilimlerini 52 konu başlığı halinde işlemiştir. Bu hususta o, genellikle mütekaddimûn döneminde hadis ilimlerine dair telif edilen müstakil çalışmalardan istifade ederek, söz konusu kitapların isimlerini nev‘

^[128] İbnü’s-Salâh, *Ulûmu’l-hadis*, 255. Goldziher, İbnü’s-Salâh’ın hadis ilimlerine giriş mahiyetinde telif ettiğı *Ulûmü’l-hadis*’ini isagojik (medhal) bir eser olarak nitelendirmektedir. Ignaz Goldziher, *İslam Kültürü Araştırmaları*, çev. Mehmed Said Hatiboğlu-Cihad Tunç (Ankara: Otto Yayınları, 2019), 2/258 (56 No’lu dipnot), 358.

^[129] İbn Kesîr, *Tabakâtü’s-Şâfi’iyyin*, 2/857.

başlığı haline getirmiştir. Bu hususta yararlandığı isimlerin başında Ali b. Medîni sayılabilir. Bu anlamda Hâkim, eserine *Ma'rîfetü ulûmi'l-hadîs* (Hadis İlimlerini Tanıma) adını vererek eserinin hadis talebeleri için hadis ilimlerine giriş mahiyetinde bir eser olarak yazıldığına işaret etmek istemiştir.

Hâkim en-Nisâbü'rî'nin *Ma'rîfe*'de benimsediği nev' sistemi kendisinden sonra müteahhirün dönemi hadis usulünün kurucu ismi İbnü's-Salâh ve onu takip eden hadis usulü müellifleri tarafından benimsenmiştir. İbnü's-Salâh, hadis usulünü bir disiplin haline getiren eseri *Ulûmü'l-hadîs*'te *Ma'rîfe*'yi esas almış, Hâkim'in tasnif sistemini benimsemesinin yanında eserine de *Ma'rîfe*'nin isminden esinlenerek *Ma'rîfetü envâ'i ilmi'l-hadîs* adını vermiştir. Hadis usulünü bir disiplin haline getiren İbnü's-Salâh'ın, *Ulûmü'l-hadîs*'te Hâkim'in eserini esas alması *Ma'rîfetü ulûmi'l-hadîs*'in klasik hadis usulü ilminin tesisindeki rolünü teyit etmektedir. *Ma'rîfe* ile *Ulûmü'l-hadîs*'in her ikisinin de Dârülhadîs'te okutulmak üzere hadis ilimlerine giriş kitabı olarak yazılmaları da bu iki eserin hadis usulü ilminin teşekkülündeki rollerini göstermektedir.

KAYNAKÇA

- Ali el-Kârî, Ali b. Muhammed. Şerhu Şerhi Nuhbeti'l-fiker fî mustalahi ehli'l-eser. ed. Muhammed Nezzâr Temîm, Beyrut: Dâru'l-Erkam, ty.
- Avnî, eş-Şerîf Hâtîm b. Ârif. el-Menhecû'l-muktarah li fehmi'l-mustalah. Riyad: Dâru'l-hicre, 1996.
- Berkey, Jonathan P. Ortaçağ Kahire'sinde Bilginin İntikali: İslami Eğitimin Sosyal Tarihi. çev. İsmail Eriş. İstanbul: Klasik Yayınları, 2009.
- Beyhakî, Ahmed b. Hüseyin b. Ali. el-Medhal ilâ ilmi's-sünen. ed. Muhammed Avvâme, 2 Cilt. Kahire: Dâru'l-yusr, 2017.
- Beyhakî, Ahmed b. Hüseyin b. Ali. Menâkıbuş-Şâfiî. ed. Seyyid Ahmed Sakr, 2 Cilt. Kahire: Mektebetü dâri't-turâs, 1970.
- Bulliet, Richard W. The Patricians of Nishapur a Study in Medieval Islamic Social History. Cambridge: Harvard University Press, 1972.
- Cezâirî, Tahir b. Salih. Tevcîhu'n-nazar ilâ usûli'l-eser. ed. Abdulfettâh Ebû Gudde, 2 Cilt. Haleb: Mektebetü'l-matbûaâtü'l-İslâmî, 1995.
- Goldzihir, Ignaz. İslam Kültürü Araştırmaları. çev. Mehmed Said Hatiboğlu-Cihad Tunç. 2 Cilt. Ankara: Otto Yayınları, 2019.
- Hâkim en-Nisâbü'rî, Ebû Abdillâh. el-Müstedrek. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Atif Efendi, 613.
- Hâkim en-Nisâbü'rî, Ebû Abdillâh el-Müstedrek ale's-Sahihayn. ed. Mustafa Abdulkadir Atâ, 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1990.
- Hâkim en-Nisâbü'rî, Ebû Abdillâh. el-Medhal ilâ Kitâbi'l-iklîl. ed. Fuad Abdülmün'im Ahmed, İskenderiye: Dâru'd-da've, 1983.
- Hâkim en-Nisâbü'rî, Ebû Abdillâh. el-Medhal ila's-Sahih. ed. Rabi' b. Hâdî el-Medhalî, Beyrut: Müessesetü'r-risâle, h. 1404.
- Hâkim en-Nisâbü'rî, Ebû Abdillâh. Ma'rîfetü ulûmi'l-hadîs ve kemmiyyeti ecnâsihî. ed. Ahmed b. Fâris es-Sellûm, Riyad: Mektebetü'l-maârif, 2010.
- Hâkim en-Nisâbü'rî, Ebû Abdillâh. Ma'rîfetü ulûmi'l-hadîs. ed. es-Seyyid Muazzam Hüseyin, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1977.
- Halîlî, Ebu Ya'lâ Halîl b. Abdillâh. el-İrşâd fî ma'rîfeti ulemâi'l-hadîs. ed. Muhammed Said Ömer İdris, 3 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-rüşd, 1989.
- Hamevî, Ebu Abdillâh Yakût. Mu'cemü'l-büldân. 7 Cilt. Beyrut: Dâru sâdir, 1995.
- Haţib el-Bağdadî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali. el-Câmi'u li-ahlâkı'r-râvî ve âdâbi's-sâmi'. ed. Mahmud Tahhan, 2 Cilt. Riyad: Mektebetü'l-mearif, ty.
- Haţib el-Bağdadî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali. Târihu Bağdâd. ed. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, 16 Cilt. Beyrut: Dâru'l-garbi'l-İslâmî, 2002.
- İbn Asâkir, Ebu'l-Kasım Ali b. el-Hasen. Tebyînu kezibi'l-müfterî fimâ nûsibe ile'l-İmâm Ebi'l-Haseni'l-Eş'arî. ed. Muhammed Zahid el-Kevserî, Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye, ty.
- İbn Hacer, Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî. el-Mecme'u'l-müessis li-mu'cemi'l-müfehris. ed. Yusuf Abdurrahman el-Marâşlı, 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-ma'rîfe, 1994.
- İbn Hacer, Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî. en-Nüket alâ Kitabi İbni's-Salâh. ed. Rebi' b. Hâdî, 2 Cilt. Medine: İmâdetü'l-bahsi'l-ilmî bi'-Câmiati'l-İslâmî, 1984.
- İbn Hacer, Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî. Lisânü'l-Mizân. ed. Abdulfettah Ebu Gudde, 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye, 2002.
- İbn Hacer, Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî. Nüzhetü'n-nazar fî tavdihî Nuhbeti'l-fiker fî mustalahi'l-ehli'l-eser. ed. Nureddin İtr, Dimeşk: Matbaatü's-sabbâh, 2000.
- İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed. Mukaddimetu İbn Haldûn. ed. Ali Abdulvâhid Vâfi, 3 Cilt. Kahire: Dâru nahdati Misr, 2014.
- İbn Hallikân, Ebu'l-Abbas Şemsüddîn. Vefeyâtü'l-âyân ve enbâu ebnâ'iz-zamân. ed. İhsan Abbas, 7 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdir, 1994.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer b. Kesîr. Tabakâtü'l-fukahâ'îş-Şâfi'iyyîn. ed. Ahmed Ömer Haşim-Muhammed Zeynuhüm, 3 Cilt. yy.: Mektebetü's-sekâfeti'd-dîniyye, 1993.
- İbnü's-Salâh, Ebu Amr Osman b. Abdurrahman. Tabakâtü'l-fukahâ'îş-Şâfi'iyye. ed. Muhyiddin Ali Necib, 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye, 1992.
- İbnü's-Salâh, Ebu Amr Osman b. Abdurrahman. Ulûmü'l-hadis. ed. Nureddin İtr, Beyrut: Dâru'l-fikr, 2008.
- Kâdî İyâz, İyâz b. Musa b. İyâz. İkmâlü'l-Mu'lim bi-fevâidi Müslim. ed. Yahya İsmail, 8 Cilt. Mısır: Dâru'l-vefâ, 1998.
- Kandemir, M. Yaşar. "Hâkim en-Nisâbü'rî". DİA. 15/190-193. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1997.

- Kettânî, Muhammed b. Ca'fer. Hadis Literatürü (er-Risâletü'l-müstatrafe). çev. Yusuf Özbek. İstanbul: İz Yayıncılık, 1994.
- Sarîfînî, Takîyyüddin Ebu Ishak. "el-Müntehab min kitâbi's-Siyâk li-Târîhi Nisâbü'r". The Histories of Nishapur. ed. Richard N. Frye. Cambridge: Harvard University Press, 1965.
- Sehâvî, Muhammed b. Abdurrahman. Fethu'l-mugîs bi şerhi Elfiyeti'l-hadis. ed. Ali Huseyn Ali, 4 Cilt. Mısır: Mektebetüs-sünne, 2003.
- Sem'ânî, Abdülkerim. el-Ensâb. ed. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî, 12 Cilt. Haydarâbâd: Meclisü dâirati'l-meârifî'l-Osmâniyye, 1962.
- Sem'ânî, Ebu'l-Muzaffer. Kavât'u'l-edille fi'l-usûl. ed. Muhammed Hasan Muhammed, 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1999.
- Sezgin, Fuad. Târîhu't-turâsî'l-Arabî. çev. Mahmud Fehmi Hicâzî. 10 Cilt. Riyad: Câmî'atü'l-Melik Suûd, 1991.
- Sönmez, Mehmet Ali. "İbn Hibbân". DİA. 20/63-64. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1999.
- Sübkî, Tâcüddid Abdülvehhâb. Tabakâtü's-Şafrîyyeti'l-kübrâ. ed. Mahmud Muhammed et-Tanahî-Abdulfettah Muhammed el-Hulv, 10 Cilt. yy.: Hicr, h. 1413.
- Suyûtî, Abdurrahman b. Ebi Bekr. Tedrîbu'r-râvî fî şerhi Takrîbi'n-Nevâvî. ed. Ebu Kuteybe Nazar Muhammed el-Fârÿâbî, 2 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-kevser, h. 1415.
- Usta, Aydın. Türklerin İslamlaşma Serüveni Sâmânîler. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2013.
- Yargı, Mehmet Ali. Meşhur Sünnetin Dindeki Yeri. İstanbul: Ensar, 2009.
- Yıldırım, Enbiya. "el-Hâkim en-Neysâbü'rînin Şîlîkle İtham Edilmesi". Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 57/1 (2016), 57-84.
- Zehebî, Muhammed b. Ahmed b. Osman. Mîzânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl. ed. Ali Muhammed el-Bicâvî, 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-ma'rîfe, 1963.
- Zehebî, Muhammed b. Ahmed b. Osman. Siyeru a'lâmi'n-nübelâ. ed. Şuayb Arnaut vd., 25 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1985.
- Zehebî, Muhammed b. Ahmed b. Osman. Târîhu'l-İslâm ve vefeyâti'l-meşâhiri ve'l-a'lâm. ed. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, 15 Cilt. Beyrut: Dâru'l-garbi'l-İslâmî, 2003.
- Zehebî, Muhammed b. Ahmed b. Osman. Tezkiratü'l-huffâz. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1998.
- Zerkeşî, Bedruddîn. en-Nüket alâ Mukaddimeti İbni's-Salâh. ed. Zeynü'lâbidîn b. Muhammed Belâfirîc, 3 Cilt. Riyad: Edvâû's-selef, 1998.
- Zirikî, Hayruddîn. el-A'lâm Kâmûsu terâcîm li-eşherî'r-ricâl ve'n-nisâ. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-ilm li'l-melâÿîn, 2002.